

Éles Csaba

A természeti és a társadalmi esztétikum példakörei Eötvös József életművében

Eötvös Józsefet – mielőtt még erőteljesen a közélet és a tudományok felé fordult volna, majd azzal párhuzamosan is – eredendően mély, általánosan emberi és lélektani, erkölcsi és *esztétikai érzékenység* jellemezte. Szenzibilitása leírható egyfelől a németekével és a franciákéval rokon kései szentimentalizmusként és kortárs romantikusként; másfelől alkotói, közvetítői és befogadói mentalitásként. Kiemelendő, hogy ez az irodalomtól a politikáig és a politológiáig ívelő-cirkuláló szellemi pálya és világ – mutatis mutandis – több ponton is érdekes és érdemleges hasonlóságokat mutat mindenekelőtt Erdélyi János, illetve Szemere Bertalan gondolkodásával. Eötvös valóban kiemelkedően sokrétű, értékes és időtálló szellemi örökségét születésének (1813. szeptember 3.) kétszázadik évfordulóján több aspektusból is megközelíthetjük, rendszerezhetjük, elemezhetjük és értékelhetjük. Életművét ezúttal esztétikai szempontból „szűrjük meg”, hogy azt méltóképpen megvilágíthassuk. Hol van nagyobb szükség ugyanis a föntebb kiemelt „érzékenységre”, mint az esztétikum, a művészetek világában? Ki tehetné meg ezt termékenyebben, aki egyszerre alkotott költőként, darabszerzőként és főként regényíróként; s mindezek mellett mindig mint esztéta is elmélkedett?

A puszta szépségeitől a természeti esztétikum vigasztaló szerepéig

Az esztétikum objektíve a természetben jelent meg először, de szubjektíve csak a művészeteket megalkotó és befogadó emberben születhetett meg és tudatosodhatott. Egyrészt azért, mert a művészetek általában véve formálják esztétikai fogékonyságunkat; másrészt azért, mert konkrétan ábrázolják is a természet szépségeit: fenségességét, illendit, akkor a legnagyobb és a kezűket „a kor ütőerén” tartó művészek társadalmi-politikai jelentőséggel bíró szimbólummá emelik föl a természetet. Különös jelentőségre tett szert ez a Rousseau örökségét hordozó európai romantika és a magyarországi reformfolyamatok korában – tehát a 19. század első felében.

Így áll ez Eötvös József *A falu jegyzője* című, 1845-ben megjelent kiemelkedő epikai alkotása esetében is. Az már külön a regény szemszögéből szimbolikus, hogy a művet a természeti esztétikum részletesebb leírása keretezi. Vándory Boldizsár, Tiszarét református lelkésze, önmagának is ellentmondva a rész és egész gazdagságának kérdésében, végül az előbbi mellett teszi le a voksát. „A sík, melynek unalmas egyenlősége felett szemeid elfáradnak, közelebből nézve annyi termékenységet, annyi egyes szépségeket mutat, hogy szinte elfelejted, mennyire szegénynek látszott az egész.” (FJ, 33.o.¹) A nyitódialógusnak erre a mondatára utal vissza a szerző egyes szám első személyben,

1 tudomány és társadalom

regénye záró soraiban. A tengerhez hasonlatos rónaság gyönyörűsége – amelyet nyári nappalokon a délibábok, éjjelente pedig a pásztortüzek tovább színeznék – fölülmúlja Európa legmagasabb hegységét is.

„Ha a nap szürke határod fölött csendesen fölmerül s ragyogó sugárait egész felszínen akadály nélkül egyszerre elönti, vagy a délibáb a dél forró hevében árnyatlan téreid fölött tavakat fest, mintha a szomjúzó föld a tenger árajairól álmodoznék, melyek azt egykor takarták; vagy ha az éj sötét nyugalma borult el a messze határ fölött, s míg fönn csak a csillagok, lenn itt-ott egy páasztortüz világít, a földön végetlen csend terül el, úgy, hogy a vándor a magas fűvön átsuhogó esti szellőt hallhatá, nem tölté-e ily pillanatokban leírhatlan érzemény kebelét? Érzemény, melyet a magas Alpok főséges csudái közt nem talált, s mely búsabb talán, de nagyszerűebb, mint te nagyszerűebb vagy e föld minden bérceinél, honom korlátlan rónasága, te párja a végetlen tengernek, zöld s határtalan, mint ő, hol a szív szabadabban dobog s szemünk nem talál korlátokat.” (FJ, 740.)

Ez a poétikus próza, jelesül *A falu jegyzője* három utolsó bekezdése, színvonalában – ha mértékében nem is – méltó szépirodalmi rokona a kortárs Petőfi Sándor természetkultuszának: közelebről a magyar pusztá apoteózisát formába öntő tájköltészetének. Eötvös ezen a téren feltétlenül megközelíti Petőfit, s ez a jelenleginél jóval nagyobb közismertséget érdemel. Ahogy „*A természet vadvirága*” vagyis Petőfi – mondjuk 1844 júliusa (*Az Alföld*) és 1848 júniusa (*Kiskunság*) között – nyelvezetével az igazi magyar rónaságot megteremtette, az a maga nemében természetesen egyedülálló. Azonban ahogyan Eötvös a vármegyei visszaélésekkel és maradisággal szembeszálló regényét befejezi, az Petőfi pusztá-verseihez hasonlóan szintén elkötelezett és progresszív – leszámítva a költemények forradalmi életét. Az Eötvös révén láttatott rónaságban a magyar nép ereje és reménye rejlik, viruló jövője rejtőzködik.

„Te a magyarnak képe vagy, nagy rónaságunk! Reményzölden, de pusztán állsz, arra teremtve, hogy termékenységeddel áldást árasszál magad körül, de még kopáran. Az erők, melyekkel Isten megáldott, még szunnyadoznak, s az ezernyi évek, melyek fölötted átvo-nultak, nem láttak dicsőségben; de az erő, rejtve bár, még él kebledben, a gaz maga, mely határodon oly dúsan felnő, hirdeti termékenységedet, s szívem mondja, közelg az idő, hol virulni fogsz. Virulni te, szép rónaságunk, s virulni a nép, mely egy ezred óta síkodat lakja. Boldog, ki e napot elérheti! Boldog, ki legalább azon öntudattal vigasztalhatja magát, hogy minden tehetségével e szebb idő előkészítésére dolgozott.” (FJ, 740–741.) Térjünk vissza megint a regény elejére, de rárimelés helyett a remény ellenpontozásaként. Abból a bevezető beszélgetésből, amelyből Vándory szavait már átvettük, most Tiszarét falu jegyzőjének sajnálkozását hallhatjuk ki. Tengelyi Jónás még harminc év múltán is földerül, ha Heidelberg környékének hegyeire, szőlőire, várának romjaira visszaemlékezik; de „...ha ezt vidékünk véghetlen unalmasságával összehasonlítom, sírhatnám a sors óriási igazságtalansága felett, mely emberi lényeknek ily sivatagot adhata lakhelyül.” (FJ, 32.) A nép és országa milyenségének és megismerésének párhuzama később a szerző szájából is megismétlődik. „A komorság, mely a magyar népet jellemzi, azonban meggyőződésem szerint, történetén s jelen állásán kívül még vidékünk szomorú jellemének tulajdonítható. Ki az, ki e hon rónáin végigtekintve meg tudná tartani vidámságát? Az őserdő, mely e tájakat talán egykor eltakará, rég kivágotott, s az áthatlan növényfátyol, mellyel e föld szűz testét egykor takarta, az ember fejszéje alatt eltűnt, de helyette csak pusztaságot találunk.” (FJ, 308.) A komor nép és a szomorú rónaság nem szülhet és

tükrözhet mást, csak belső és külső lepusztultságot; ahol a remény illuzórikus, s csak a reménytelenség a reális.

Ide kapcsolódik Eötvösnek egy bő másfél évtizeddel későbbi megfigyelése és meggyőződése, hogy egykori őseink, honfitársaink hazaszeretete elsősorban nem a földjéhez, hanem a nemzetéhez való ragaszkodás. Ez az oka, hogy nálunk a lokális vagy – népiesen szólva – az ún. „falutorony patriotizmus alig található”. „A magyar nem földjéhez: ő nemzetéhez ragaszkodik, s ez oka, hogy nálunk a helyi, az úgynevezett falutornyának patriotizmusa alig található; s mégis azon érzelem, mely az egész népet egy nagy egésszé összefűzi, erősebb, mint bármily más európai nemzetnél. Hisz az érzéketlen bércet s rónaságot ki szerethetné úgy, mint az, ki érzelmeit viszonzhatja. Az-e oka ennek, mert keletről jövének, s miként őseink, más vándor népek módjára, nem egyes helyiségekhez, hanem fajkhoz való ragaszkodásuk által váltak nemzetté: úgy mi is megtartottuk jellemöket és érzéseiket ebben is; vagy talán az, mert a magyar másfél századig török járom alatt görnyedett, s hazájában, melynek felét nemzete s ellenségei bírták, magát otthonosnak nem érezheté, nem tudom, de annyi bizonyos, hogy ezen érzés a mai napig sem változtatta meg természetét, s hogy az egységnek érzete, mely népünk minden osztályait áthatja, s annyi viszály és csapás után a hazát fenntartá, éppen ennek köszönhető.” (NE, 609–610.) Nem elhanyagolható azonban, hogy Eötvös ezt nem közvetlenül jelenti ki, hanem az 1861-ben megjelent *Novella* című elbeszélésében Szűcs István szájába adja.

Az eddigieket összefoglalandó és részben újból hangsúlyozandó, megállapíthatjuk, hogy ahogyan Eötvös a természetet – jelesül a pusztát – látja és látásmódját kifejezi, az méltó párhuzama a szépprózában Petőfi hasonló világú-témájú poézisének. Előrevetítője és a maga módján hitelesítője is egyrészt annak a *népiségnek* (nem a népiességnek!), tehát a nép iránti írói és közéleti elkötelezettségnek – nota bene: a néppel való sorsközösség írástudói vállalásának – amelyet majd az eötvösi irodalomszemléletről szóló tanulmányunkban fogunk kifejteni. Másfelől ugyanez a „prolongálás” vonatkozik Eötvösnek a népmiseretről, a nemzeti önismeretről, továbbá a hazaszeretetről szóló gondolkodására is. A természeti esztétikumról így bizonyítható be, hogy korántsem valamiféle félreeső kis téma, hanem azt vizsgálván csakhamar közel kerülhetünk elsőrangú társadalmi kérdésekhez.

Eötvös és más szerzők okán, valamint ki-ki a maga tapasztalatai nyomán joggal jelentheti ki, hogy a természet szépségei mintegy „gyógyírként” hatnak lelki szomorúságainkra, fájdalomainkra. A természet esztétikuma tehát vigasztal – ámde hogyan? S előtte még egy kérdés: egyáltalában mi is az a vigasz(talás) mint folyamat? Nem könnyű bárkit is mélyebben megvigasztalni, de még nehezebb önmagunkat. Nagyon pontosan fölismerte ezt néhány évvel korábban (1839–41) Gusztáv, *A karthausi főhöse*: „... az ember ezer vigasztaló okot talál mindenkinek, csak magának nem.” (KVD, 239.) Ebben segíthet bennünket a természet és a művészetek. Mindkettő alkotás, amelyek továbbmutatnak a legnagyobb és közvetett közös Alkotó, Gondviselő és „talentumokat” ajándékozó felé – vagyis megint egy másik tanulmányban részletesebben tárgyalandó vallás és hit kérdésköréhez.

Most azonban maradunk még a természeti esztétikum vigasztaló szerepénél, visszatérve a „hogyan” kérdéséhez. Eötvös választát bővebben szintén *A falu jegyzője* két mondatában találhatjuk meg. „A természet bájai nagy bajainkat nem felejtetik el velünk, de elveszik keserűségöket. A szenvedélyes bánat helyett, melyet emberek között vagy szobánkba zárkózva éreznék, szelíd szomorúság tölti lelkünket; úgy látszik, mintha az egész

1 tudomány és társadalom

természet részt venne fájdalunkban, mintha minden csillag sajnálkozva nézne le reánk; a nagy láthatáron körültekintve érezzük egész parányiságunkat, s önszerencsétlenségünk kisebbnek látszik, midőn eszünkbe jut, mily kevés s mily mulékony egész létünk.” (FJ, 727.) A természet vigasztaló ereje azonban nem hatol mélyre, s még mulékony is. Átmenetileg tompítja és enyhíti, ellensúlyozza és föloldja fájdalunk keserűségét; úgy kicsinyítve le bajainkat, hogy „parányivá” tesz bennünket is.

Eötvösnek az előbb említett „mulékonyssággal” kapcsolatos megfigyelése, hogy „...a vigasztalás s nyugalom, melyet a természet szépségeinek köszönünk, nem tart soká...” (MO, 268.), már nem nagy társadalmi, hanem két esztendővel későbbi, talán még kiemelkedőbb történelmi könyvéből való. (Ez az 1847-ben megjelent ún. „Dózsa-regény”, pontos címén a *Magyarország 1514-ben.*) Szűk száz oldallal előtte azonban – visszaidézve *A karthausi szerzőjének* artistikusan szentimentalista stílusát – olyan elismerést kap tőle a természet, melyet még a művészetek is a szó szoros értelmében megirigyelhetnek. Két szép mondatának értelme röviden ugyanis ez: *A természet szépsége maradandó – a művészeté viszont múlandó.* „A tiszta ég sötétkék ívekben boltozott a táj fölött, csillagok ragyogtak, s a berekben énekhez fogott a csalogány. Azon énekhez, amelynek fájdalmas hangjai a szívnek oly jólesnek, melyet az ember ezredek előtt gyönyörrel hallott, s gyönyörrel fog hallani ezredek után, midőn a művészet legszebb dalai feledékenységre merültek: mert csak az, mi a természettől jő, marad fenn örökké.” (MO, 177.)

Az ég tehát szép tisztán, de szép lehet felhőkkel telehintve is. Gyönyörködhetünk – írja Eötvös negyedik, még befejezett regényében (*A nővérek*, 1857) – a felhők „csudálatos formáin s a nap sugáiraiban ragyogó szélein”; a felhőkben, amelyek szépek, „de csak a távolban”. (NE, 157–158.) A felhők sok írók leírásra ihlettek már; a legnagyobbak közül gondoljunk csak a Monte Ventoso fennsíkára fölgyalogló Petrarcarára,² Goethére (*Levelek Svájcból*), Lev Tolsztojra (*Háború és béke*) vagy Hermann Hessére (*Peter Camenzind*).

Ha a természeti esztétikum eötvösi ábrázolásának primer párhuzamaként utaltunk Petőfi verseire, akkor értelmezését illetően nem odázhatjuk későbbre az Erdélyi Jánosét. Gazdagon kiterjedt filozófiai és esztétikai, irodalomkritikusi és közírói életműve egyedül részünkről legalább két-három tanulmányt, esszét érdemelne. Egyfelől az idő: kétszáz éve, 1814. április 1-jén született – másfelől a tér okán. Élete és munkássága ugyanis, Magyarországon maradván – elsősorban Pest-Buda, de egy kevésbé Debrecen mellett is – számos szálon, hosszú tanuló- és tanári évekkel kötődik Sárospatakhoz.³ Átformálva a közmondást: amit egy jelentős életművel kapcsolatban megtehetsz egy éppen íródi munka keretei között, azt ne halaszd egy megírandóba. És most itt kínálkozik előttünk ez a „keret”, mert Erdélyi – Eötvös és Petőfi kortársaként, sőt őket még kissé meg is előzve – egyszerre egy költő és egy esztéta már említett érzékenységgel mélyen belelátott mind a magyar pusztá, mind az észak-németalföldi tenger titkaiba.

Az első akkor történt, amikor Erdélyi János 1842-ben, Debrecenbe igyekezőn, a Hortobágyon kocsizott át. „Az a nagyság, mely a szem előtt feltárul, sőt kimegy annak határaitól, s mintegy a végtelenségbe foly el, lehetetlen, hogy a fenséges érzetét fel ne támassza kebelünkben. ... A pusztá szépségei nem csörgő patak, nem fülmile csattogása, hanem az a nagy rendtelenség, melyet mintha két viaskodó isten hagyott volna maga után, mindent földig rombolva le.” A második „titoktárás” meg akkor, amikor tudós példaképünk Németországból Amszterdamba utazott. „Ki tengert nem látott – írta haza 1844. augusztus 4-én –, sokkal tartozik szemének, míg azt örökre behúnyná. Szeretném, ha

nagyobb volna a hab, vagy tükörsima feleletű a tenger. Amúgy látnám a természet erejét, így annak szelíd gyöngédségét, vagy inkább: látnám a szenvedélyt és a nyugalmat ősz alakjában. Szeretnék oly messzire utazni tengeren, hogy megúnjam azt, ekkor talán ki volnának vágyaim elégtve.”⁴

A női szépségtől a szónoklat erejéig

A természeti és társadalmi esztétikum széles közérdeklődésre számot tartó határterülete az emberi szépség; mert alapját ugyan az előbbi teremti meg, de „munkáját” az utóbbi fejezi be (kiteljesíti, finomítja stb.). Eötvös ezt a maga érzelmi értelemben is főnemesi módján úgy fejezte ki, hogy Magyarország és Erdély legértékesebb „természeti kincsei” az asszonyok és leányok. (NE, 837–838.) A 19. század első és második harmada bizonyosan az a kor, amikor az emberi szépség ábrázolása és vizsgálata – jórészt – a női szépségre szorítkozik. (Azért akkoriban ábrázolták természetesen a férfiszépséget is; de visszafogottan, a szó szorosabb és átvitt értelmében is csak felöltöztetve.) Előrebozsátandó, hogy Eötvös négy gondolatfutama a női szépségről két könyvében olvasható: az egyik a történelmi (1847), a másik a tíz évvel későbbi nevelési (1857) regénye. A két műben szerepel egy-egy olyan férfi (Ártándi Tamás és Káldory Adorján), akik két-két nő különböző súlypontú (erotikus, szerelmi, erkölcsi, szellemi vagy társadalmi érdekű) vonzásában élik az életüket. Előbbi akaratlanul vagy egyoldalúan „vetelkedő” női párosa Szaleresi Klári és Telegdi Frusina – utóbbié pedig Vámosy Irma és Ormosy Margit. (Ezeknek a sajátos szerelmi háromszögeknek a szereplői – egymást váltogatva – egy irodalmi színház pódiumára is fölkerülhetnének, az anakronizmus ódiama nélkül.)

„Termete nem vala oly karcsú, mint Frusináé; de ki Klári gömbölyű karjait, e hollófürtök alatt kifehérlő vállat s dagadó keblet látá, melyeket szobrász márványból kerekdedebben sohasem faragott volna ki: az e bájló lény előtt az ideál-szépségről könnyen megfedekezett. Frusina szemeinek tekintete szelídebb s andalgóbb vala, mint szép vetélytársáé; de benne nem oly eleven lángok égtek, benne fenségesebb, de nem annyi dolgok valának kimondva; képének vonásai szabályosabbak voltak, de a gödörkék, melyeket a szépség anygala Klári piros arcaiba nyomott, s melyekben a férfiszem mintegy örvényekben elmerült, mondhatatlan bájt adának a polgárleány egész ábrázatának – szóval, Klári szépsége inkább szólt az érzékekhez; e karok arra valának alkotva, hogy öleljenek; e duzzadó ajkak, hogy csókoljanak...” (MO, 168.) Így állította egymással szembe a Dózsa-regény szerzője egyfelől az eszményi, a szabályos (Telegdi István leánya) – másfelől az érzéki és éppen ezért szabálytalan (Szaleresi Ambrus lánya) női szépségtípust.

A *nővérek* már nélkülöz ilyen jellegű összehasonlítást: Eötvös ugyanis kizárólag Irma külső megjelenésére koncentrál. (Mintegy kompenzálásként viszont sokkal többet megtudhatunk Margit belső világáról, gondolati csapongásairól, érzelmi-lelki hullámveréseiről.) „Irma szép vala. Egyike azon szépségeknek, melyeket márvány és ecset vissza nem adhat, mert nem szabályosságuk, hanem az érzés és szenvedély változó kifejezése, éppen az élet az, miben bájló hatalmuk fekszik. – Voltak napok, midőn aki Irmát látá, alig foghatá meg a hatást, melyet az csaknem minden férfira gyakorolt. Első tekintetre legföllebb termete s a sötét haj és szem, mely arcának halványságát még inkább kiemelé, tűntek fel. De ha a beszélgetés véletlenül oly tárgyra fordult, mely őt érdeklé, ha oly valaki lépett a szobába, ki iránt vonzalmat érzett: egy szó, mely szívéhez hatott, egy véletlenül támadt

1 tudomány és társadalom

gondolat, s arca egyszerre megváltozott. Mint a tó, melynek tükörén a viruló partok s az ég távol csillagai egy képpé egyesülnek, s melynek sima felszínén a leggyengébb szellő sem lejthet át nyom nélkül: ilyen vala ez arc, szép, főképp azáltal, mit visszaadott, mit kifejezett.” (NE, 173–174.)

Az arc változékonysága – verbális értelemben vett némaságában is – a női szépség vonzerejének egyik alapvető titka. Ez a titokzatosság egyszerre fedeződik föl és fokozódik is beszéd közben; kiegészülve különféle gesztusokkal, a testtartás nonverbális nyelvezetével vagy jelrendszerével. Mindezt nem elegendő csak nézni: érezni is kell. „Vannak asszonyok, kiknél csak szemre van szükségünk, kiknek vonásai, a művészet által a szépség eszményképeként felállított vonaloknak annyira megfelelnek, hogy szépségüket csaknem tudományosan bebizonyíthatjuk; Irma azok közé tartozott, kiknek szépségét nemcsak látni, de érezni kell, de kik éppen azért mindenkire nagyobb hatást tesznek. Ki vele csak találkozott, hidegen maradhatott; ki vele beszélt, az csaknem kivétel nélkül bevallá, hogy soha érdekesebb nőt nem látott.” (NE, 174.) Természetesen korántsem mellékes, hogy az a beszélgetés közömbös kérdésekről szenttelenül folyik – avagy szenvedélyesség bujkál, vonzódás vibrál benne. Ezen a ponton Eötvös végre kimondja a női szépséggel kapcsolatban legfőbb következtetését. *A nőnek egész szépsége csak a szerelem által nyilvánul.* „Ó, a keleti közmondás, hogy Zulejka szépségét csak Juszuf szemével láthatni, nagy igazságot mond ki. A nőnek egész szépsége csak a szerelem által nyilvánul. Mint a virágzó fa, melyet a vész megingat, egész körét messze elborítja virágaival: úgy a szépség gazdag kincseit, melyeket a természet a nőnek adott, csak az ismeri egészen, ki őt a szenvedély pillanataiban láthatta.” (NE, 174.)

Mielőtt továbbvinnénk gondolatmenetünket, maradjunk még egy kissé általában az arc filozófiai problémájánál. Ismert Hegelnek – mint a racionalista világszemlélet legrendszerezettebb gondolkodójának – azon híres tézise, amely szerint: *Aki ésszerűen néz a világra, arra a világ is ésszerűen néz vissza. A falu jegyzője* című regénynek is van egy toposza Vándory Boldizsár közvetítésével, amelynek teljesen hasonló a logikai menete: *Aki derűsen néz a világra, arra a világ is derűsen néz vissza.* Következtetésünket kontrollálandó, idézzük ide azonban Eötvös szavait is. „Ki a jelennek jó oldalát föl tudja találni, múltjában is elég olyasra fog akadni, mi őt vidám életnézetében megerősíti. Annak, ki vidám arccal néz az élet folyójára, sima tükörén vidám arc mosolyg elébe, s a föld minden helyén öröm hangzik vissza bérceiről, ha örömhangokat küldél feléjük.” (FJ, 33.)

Eötvös az emberi arc kapcsán is bizonyosságát adja, hogy függetlenül és humanista módon gondolkozó szabad szellem. Elutasítja ugyanis – már megjelenésének korában – a még sokáig divatos frenológiát (Gall) és a vele rokon arcmorfológiát (Lavater) – helyettük az empatikus lélektani fiziognómiát preferálva. „Nem vagyok barátja Lavater tanának, sőt midőn e világon annyi ok van, mi az embert embertársai ellen igazságtalanná teszi, szinte félek e tudománytól, mely bizonyos alakú orrt, szemet vagy szájat egyes rossz tulajdonságok bizonyos jelének hirdetve, a szerencsétlent, kinek a természettől épp ily alakú arcvonalak jutottak, minden vétke nélkül az emberek gyanúskodásainak teszi ki; de van valami az emberi arc kifejezésében mégis, egy leírhatatlan, de mindenikünkre egyiránt ható kifejezés, mi bizodalomra vonz, vagy visszataszít, szeretetet vagy borzalmat gerjeszt már első tekintetre is.” (FJ, 225.)

Az esztétikai befogadás élményvilágairól szóló könyvünk⁵ utolsó előtti fejezetében a társadalmi esztétikummal vagy a mindennapi élet szépségeinek megnyilvánulásaival foglal-

koztunk. A problémakör gyakorlatilag olyannyira szerteágazóan parttalan, hogy ez a rész csak különböző elemek laza láncolataként jelenhetett meg. A gondolati építkezés egyik „mozaikja” az a *szónoklat*, amelynek máig mintaadó aranykora Magyarországon – legalábbis módszertani értelemben – a 19. század második negyedének reformfolyamata. Különösen az az 1840-es évtized, amikor Széchenyi István – politikai nézetkülönbségeik ellenére – elismerően szólt Kossuthról; amikor Hector Berlioz – magyar nyelvünket nem értő francia létére – csodálattal írt Deákról.

Közéleti pályafutása során (1839-től 1870-ig) Eötvös József is számos lényeglátó és gondolatgazdag, kiválóan megkomponált és nagyhatású szónoklatot (politikai, ünnepi és emlékbeszédet) tartott. Értő fülekkel bíró kortárs hallgatói és méltatói a legnagyobbakhoz – sőt esetenként föléjük is – emelték Eötvöst, a szónokot. Gyulai Pál és Toldy Ferenc, Lónyay Menyhért és Csengery Antal azért tehették ezt, mert beszédeiből kihallották a kiemelkedő költőt és író, a közéleti személyiséget és a gondolkodót. Azt a filozófiai szintű nagy bölcselőt, akinek témaköreire különböző tanulmányokkal-esszéekkel kívánunk visszatérni; ám akit most mint a szónoklat esztétáját, a retorika teoretikusát szeretnénk fölmutatni.

Eötvös szemében a 19. század egyszerre az egyesülés és a szabadság korszaka (1865, AP, 608.); és szépsége ezeknek, különösen pedig „a szabadság következménye” (1870, AP, 789.). Ha ez így van, akkor ez a kor megköveteli, a szabadság pedig megérdemli, hogy érvényesülése érdekében szép és tartalmas szónoklatokat tartsanak. Olyanokat tehát, amelyek megfelelő tartalmú és formájú válaszokat adnak a közérdekűen aktuális kérdésekre. A magyar nemzeti újjászületés és szellemi szabadság első nagy élharcosa – Kazinczyt követően – Kölcsey Ferenc. Az a Kölcsey, akit Eötvös – még Széchenyit megelőzően – iránymutató eszményképének, tanítómesterének tekintett (de mások is, például az emlékirataiban Pulszky Ferenc⁶). Akiről *A falu jegyzője* című, 1845-ben megjelent társadalmi regényében megformálta a hajlíthatatlan erkölcsi tartású Völgyesy alakját; s akiről 1839-ben megtartotta első, evokatív erejű, sitergően sikeres, sokáig emlegetett emlékbeszédét.

Ebben szerepel néhány olyan sor, amely mélyen rávilágít Kölcsey szónoki hatásának erejének titkára. Ha az országgyűlési követ „szavánál kebletek megindult, ha beszéde előbb nyugodt tisztaságban haladva, mindig hangosabb s erősebb hullámokban áradt el, míg végre mint a bérci folyam, mely szikláról sziklára rohanva minden ellenállást legyőz, szíveteket ellentállhatlanul magával ragadá: erős, ellentállhatlan meggyőződése vala az, mi szónoklatának e varázshatalmát adá. (...) Kölcsey bízott a jövőben, s éppen mert bízott, mert szavát soha hiúság vagy nagyravagyás, hanem mindig a legtisztább honszeretetet s meggyőződés hangoztatá, azért vala oly erős, oly ellenállhatatlan e szó.” (AP, 74.) Kölcsey-emlékbeszédét követően negyedszázaddal, 1864-ben Eötvös Kazinczy Gábort is méltatta mint szónokot. Rámutatott a Kisfaludy Társaság alig egy évvel korábban elhunyt tagja fölszólalásainak lényegére. Hallgatóságából „mindenkit egyiránt elragadott, mert minden szó kedélyének mélyéből eredt, mert minden gondolat csak szívének meggyőződését fejezte ki, s szónoklata magában egyesíté mindazt, mi ellenállhatlan hatást gyakorol mindenikünkre, magas eszméket és nemes érzéseket...” (AP, 320.)

Eötvös 1839-ben előrevetítette, hogy olyan szónokká szeretne válni, mint Kölcsey; 1864-ben pedig – Kazinczy Gáborról szólván – önmaga beszédeit is jellemezte közvetve. A kiemelkedő szónokot nem elsősorban eszköztára (szókincse, szerkesztési tehetsége,

1 tudomány és társadalom

hangtechnikája, gesztusai stb.), hanem eszmei értékei (meggyőződése, elvhűsége, szilárd hite stb.) teszik igazán emlékezetessé és maradandóan mintaszerűvé. Ez utóbbi értékek azok, amelyek még bizonyos mértékű „modorosságot” is megengednek neki. Ezért meri Eötvös példaképül ajánlani Catót a politikai retorika terén: nála Karthágó lerombolása volt – nálunk (1866-ban) az alkotmány helyreállítása legyen a beszédek mindig visszatérő refrénje. (AP, 637.)

Két évvel később Eötvös egy szemléletes metaforában találta meg „szónoklattanának” tömör összegzését. A jó szónoklat eszerint olyan, mint a tűz: egyszerre izzít föl (azaz lelkesít) és világosít meg (tehát megindokolva, kételyeket kizárva mutat utat). De azért ne hagyjuk szó szerint sem idézetlenül szerzőnk 1868-ban papírra vetett, aforisztikus gondolatát. „Minden szónoklat csak akkor jó, ha azt tűzhez hasonlítjuk, mely midőn melegít, egyszersmind világosságot terjeszt.” (VG, 749.) Régióta munkálhatott kétszáz éves ünnepeltünkben a hatásos szónoklatnak ez a „tűzesen izzó” hasonlata. Bő húsz évvel korábban ugyanis a következő metaforás mondattal jellemezte Mészáros Lőrinc Rákos mezején megtartott beszédét. „Mint az olvasztókemence megnyitásával az olvadt érc: úgy ömlött el a beszéd e lángoló kebel mélyéből, nemcsak magával ragadva, de lángokba borítva mindent maga körül.” (MO, 357.) Ugyanebben a könyvében, száz oldallal előbb nyilvánítja ki a Völgyesyre, illetőleg Kőlcseyre emlékeztető reményteljes meggyőződését, miszerint a „nemesebb érzemény, mely több emberek jelenlétében mondatott ki, mindég hatással van a hallgatókra; egyeseknek rossz szándékai, szenvedélyeink s néha szerencsétlen körülmények e hatást sokszor eredménytelenekké teszik; de a nemesebb érzemény, melyet Isten minden emberi kebelbe teremtett, nem engedi, hogy a jobbak szavai legalább első pillanatban meg ne hallgattassanak...” (MO, 255.)

Egy nagyszerű szónoklat szinte csodatételekre képes, de dőreség lenne nem érzékelni a korlátait. Egy megfelelően elmondott beszéd fölszítja, és le is tudja lohasztani ugyan a sokaság indulatait; ám csak akkor, ha abból saját rejtettebb és erősebb érdekeinek szószólóját hallja ki. Mészáros Lőrinc, a Temesvár alatti táborozás végén, „elkövetett mindent, hogy lecsillapítsa e vést, de máskor oly hatalmas szava nyom nélkül hangzott most el a sokaság fölött, mely, ha keblében valamely érzemény rejlik, mint Kapisztrán példája mutatja, ha a szónok idegen nyelven mondja is el beszédét, lelkesedésre fakad, s egy Demosthenesnek ellentáll, ha szónoklatában nem saját érzelmeinek igazolását találja. Vészek között a szó messze hat, de csak azon irányban, melyben azt a vihar magával viszi, ellene nem.” (MO, 608–609.) Mindezekhez hozzácsatolható még egy-egy mellékesebb adalék a szónok elfogultságával, és a szónoki tehetség társasági „csapdájával” kapcsolatban. (NE, 79. és 808.)

*

A fentiekben láthattuk, hogy Eötvös – a pusztáról, a női szépségről és a szónoklatról szólván – érdekes és tanulságos adalékokat kínál a természeti, illetve a társadalmi esztétikum megjelenése és befogadása vizsgálóinak. Az irodalom esztétikájával foglalkozó gondolatai a most földolgozottakhoz képest még számosabbak; ezért azok rendszerezése és elemzése egy különálló nagyobb tanulmányt igényel. Hiányérzetünk azokkal a művészeti esztétikumokkal kapcsolatban jelentkezik, amelyek a már megírtak és még megírandók között helyezendők el: ezek a zene, a tánc, a színház; továbbá az építészet, a szobrászat, a festészet és a grafikai műfajok. Igaz ugyan, hogy Kazinczy Ferencről kezdve Gyulai Pálig (majd kiegyensúlyozottabb arányokban utána is) a magyar esztétikai

gondolkodás meghatározó médiuma az irodalom. De éppen a „széphalmi szent” életművében, majd őt követően a reformkor több kiemelkedő irodalmáránál izgalmas és értékes szemelvények lelhetők föl a társművészetekről. A képzőművészetek és a színház, a zene vagy a tánc kapcsán utalhatunk például Bajza Józsefre és Szemere Bertalanra; esztétikai – és általában filozófiai – gondolkodóként azonban mindenkit megelőzve Erdélyi Jánosra. Erdélyi 1842 és 1846 között írt – a természeti esztétikum esetében főntebb már megidézett – magyarországi és nyugat-európai úti leveleiben és naplóiban olyan gondolatokat is megfogalmazott, amelyek őt a tánc, a zene és a képzőművészetek komoly értőjeként jelzik. Szeretnénk, ha születésének kétszázadik évfordulója alkalmat kínálna esztétikai szemléletének korszerű értékelésére.

Ugyanakkor Eötvös József terjedelmes életművének vastkos köteteiben is föllelhetők az irodalom társművészeire vonatkozó töredékek; de ezek olyannyira szilánkszerűek vagy forgácsfélék, illetve többnyire oly kevésbé kifejezetten esztétikaiak, hogy ezekből még egy tanulmányrészlet sem formálható meg. Tartalmukban azonban nem érdektelenek, és tanulmányunk függelékébe – most csak jelzésszerűen – be is illeszthetők. Ide tartozik az, amelyben Eötvös párhuzamot vont önmaga és Liszt Ferenc életpályája között 1864-ben. (VG, 632., 637.) Hősünk – Erdélyitől és Szemerétől, Széchenyitől vagy Wesselényitől eltérően – nem írt útirajzokat, nem vezetett útinaplót; de építészeti élményeit mégis megörökítette. Tette ezt szépiróként: leírásokként beépítve ifjúkori regénye, *A karthausi cselekményébe*. Így kapott szerepet Nîmes, Róma, Velence és általában Itália. (KVD, 235., 243., 249.) Más helyen általában az építészetre és az iparművészetre, a középkorra és a neogótika kritikájára terjedt ki a figyelme. (NE, 335–339.) Ezek a szövegrészletek sokkal inkább Eötvös művelődéstörténeti, mintsem esztétikai szemléletét illusztrálnák. Székely Bertalannak 1862. február 16-án keltezett, tiszteletadó levele úgyszintén, amely szűkebben művészetpolitikánk történetéhez tartozik. Eötvös szorgalmazza benne a decentralizált, megyénkénti múzeumi nemzeti művelődést és nemzetnevelést – a történeti tárgyú festészet révén. (LK, 347–348.)

Jegyzetek

¹ *Tanulmányunkban Eötvös József műveire az alábbi címléírások szerint megadott kezdőbetűs rövidítés és oldalszám alapján hivatkozunk:*

AP: *Arcképek és programok. Magyar Helikon, Budapest, 1975.*

FJ: *A falu jegyzője. Magyar Helikon, Budapest, 1974.*

KN: *Kultúra és nevelés. Magyar Helikon, Budapest, 1976.*

KVD: *A karthausi. Versek. Drámák. Magyar Helikon, Budapest, 1973.*

LK: *Levelek. Magyar Helikon, Budapest, 1976.*

MO: *Magyarország 1514-ben. Magyar Helikon, Budapest, 1972.*

NE: *A nővérek. Elbeszélések. Magyar Helikon, Budapest, 1973.*

RH: *Reform és hazafiság I-III. k. Magyar Helikon, Budapest, 1978.*

UE: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I-II. kötet, Magyar Helikon, Budapest, 1981.*

VG: *Vallomások és gondolatok. Magyar Helikon, Budapest, 1977.*

1 tudomány és társadalom

² Éles Csaba: *Ember és esztétikum. Az esztétikai befogadás élményvilágai.* Napkút Kiadó, Budapest, 2007. 211. o.

³ Vö.: Dobay Béla: *Erdélyi János és kora = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 4. szám, 2008. tél, 87–93. o.*

⁴ Erdélyi János: *Úti levelek, naplók.* Madách Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Pozsony–Budapest, 1985. 42–43. és 175. o.

⁵ Éles Csaba, *i. m.*

⁶ Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1958. I. kötet, 107–108. o.

Boldogság 69:09

Egey Emese

Nem mind szlovák, ami tót

A mai Magyarország térképén hat „Tót” előtagú településnevet találunk (Tótkomlós, Tótszentgyörgy, Tótszentmárton, Tótszerdahely, Tótújfalu, Tótvázsony.) A történelmi Magyarország területén természetesen ennél jóval többet, közel harmincat.¹

Csak olyan népnévből lett helységnév, amely nép eredetileg vagy betelepítés-beköltözés révén nem egy tömbben, hanem a magyarság közé ékelődve, szórványként jelent meg.² Esetünkben ezért gyakori, hogy ugyanaz a név a „Tót” előtag nélkül adott környék egy másik, magyar lakosságú falvának neve vagy éppen a megkülönböztetés érdekében ott a „Magyar” előtag. A 17. század előtt nem ritka, hogy maga a földrajzi név alapalakja szerepelt csak és a nemzetiségre-népcsoportra utaló kiegészítés csak később tapadt a településhez (pl. Tótszentmárton 1696 előtt Szentmárton volt). Vannak olyan falvak is, amelyek első okleveles említése már a mai névalak korabeli változatát őrizte meg, ilyen a Veszprém megyei Tótvázsony.³

Ha megnézzük, merre találhatóak ezek a községek, kiderül, hogy egyesek igen távol esnek egymástól, például a Békés megyei Tótkomlós, a Zala megyei Tótszerdahely, a Zólyom megyei Tótpelsőc, az Arad megyei Tótvárad.⁴ Hányatott történelmünket ismerve, nem lenne meglepő, ha talán nem is a természetes népmozgások, hanem a nagy vérvesztéssel járó háborúk, a tatárjárás vagy a török hódítás utáni tudatos betelepítések következményeként ugyanazt az etnikumot találnánk egészen más vidékeken. Ha azonban megvizsgáljuk ezeknek a településeknek és kiváltképpen lakosságuknak a történetét, kiderül, hogy nem mindig a szlovákok jelenlétéről, hanem többféle nemzetiség megletelepedéséről van szó.

A „Tót” előtagú falvak jelentős részét ugyanis nem szlovákok, hanem horvátok, szlovének lakták-lakják. „A tót eredetileg a szlávokat *általában* jelölte, majd pedig a magukat szlávoknak nevező népcsoportok (szlovének, szlavónok, szlovákok) megnevezésévé vált. További jelentésszűkülés eredményeképpen alakult ki a szó mai, csupán a szlovákokra vonatkozó értelme.”⁵ Gondoljunk csak Szlovákia szlovák nevére: Slovensko, amely szintén ezt az eredetet tükrözi. A különböző népek magukat gyakorta csak „embernek, valamely törzs tagjának” nevezték, a számukra érthetetlen nyelvet beszélő szomszéd népeket pedig „dadogónak, hadarónak, némának”.⁶

A Dráva és a Száva közti terület, illetve a Száva-menti részek neve ma Szlavónia, ám ennek a vidéknek a középkori magyar neve Tótország volt.⁷ Vas megye délnyugati csücskének, a Vend-vidéknek a dualizmus előtti elnevezése, a Tótság, szintén erre utal.⁸ Ezt támasztja alá az olyan dél-dunántúli településnevek sora is, mint pl. a Zala megyei Tótszerdahely, Tótszentmárton, a Somogy megyei Tótújfalu, Tótszentpál, amelyeket nem szlovákok, hanem horvátok laktak, akiket a török kiűzése után telepítettek ide az elnép-

1 tudomány és társadalom

telenedett falvak lakosságának pótlására. Nyilván akad kivétel is, ilyen a szintén somogyi Tótszentgyörgy, ahova „felvidéki tótok”, azaz szlovákok települtek. A helytörténet-írás még a 20. század elején is totként említi a délszláv etnikumot és az előbbi megkülönböztető kiegészítést használja a szlovákokra.⁹ Előfordul az is, hogy a betelepülők szülőföldjét, egy kisebb tájegységet nevez meg azonosításukra, így pl. szepességi tótok.

Hasonlóan szembeötlő a *Tót(h)* családnév elterjedtsége is Kárpát-medence szerte, olyan területeken is, ahol a szlovákság nem található meg.

Nem a *tót* szavunk átértelmeződése az egyetlen példa a magyarországi népnevek jelentésváltozására. Például az *olasz* és a vele azonos származású *oláh* szavunk horvát-szerb-szlovén-bolgár eredetű, a germán *walah/walh* („idegen, kelta”) alakra visszavezethető; eredetileg „román, latin, olasz”, vagy akár „görög keleti” jelentésekben volt használatos.¹⁰

Hazánk egyik, az 1993. évi LXXVII. törvény hatályba lépése óta önálló nemzetiségként elismert népcsoportja a ruszin etnikum. A 13. századtól a Kárpátok vonulatain belül megjelenő közösség sok megpróbáltatást megélt: az idők során azok az államok, amelyek területén előfordultak (a hajdani Magyar Királyság, a Lengyel Királyság, a Galíciai fejedelemség, az Osztrák–Magyar Monarchia, később ezek utódállamai, Csehszlovákia, majd a Szovjetunió, illetve Szlovákia, Ukrajna) nem mindig tekintették, olykor ma sem tekintik őket önálló etnikumnak, hanem hol oroszoknak, hol ukránnak. A történeti források jó néhány elnevezéssel illetik őket: oroszoknak, ruténeknek, kisoroszoknak, magyar-oroszoknak, kárpátoroszoknak, ruszácoknak, ruszinyácoknak, rusznyácoknak, uhro-ruszinoknak. Ők maguk a 19. századtól a rusznák és a ruszin népvétet használják.¹¹

Magyarország területén egyes 19. századi népszámlálási összeírásokban a ruszinok totként voltak feltüntetve,¹² amelynek egyenes következménye lett az 1945 utáni téves, de hivatalossá vált nézet, miszerint ők szlovákok. Nagy valószínűséggel ennek a tévedésnek nem csupán egyetlen oka van, nevezetesen, hogy a hivatkozott népszámlálási statisztikában említett térségek némelyikében, így pl. a Zemplén vármegyei Hegyközben, a kiegyezés után erősödött a szlovák nyelv térhódítása, nagyobb presztízse és a helyi nyelvváltozatok közelsége miatt,¹³ hanem a fent említett nyelvészeti tény ismeretének hiánya is, vagyis, hogy a *tót* népnév eredetileg – amikor ezek a régi összeírások is készültek – nem csak a mai szlovákságot jelentette. Ezért kell vitába szállnunk azon nézettel, amely szerint a magyarországi ruszinok önként választották a szlovák identitást 1945 után, mondván, ha nem lehetnek ruszinok, lesznek egy másik, közeli szláv nép tagjai.¹⁴

Tamás Edit történész-muzeológus szerint a Zemplén megyei komlóskai ruszinok körében az 1945 utáni csehszlovák–magyar lakosságcsere (szintén a téves és sok évtizedes etnikai besorolás következménye), a szlovákiai rokoni kapcsolatok, az emlékezet-megőrizte Sáros megyei és felső-zempléni származás miatt 1990 után két évtized kellett ahhoz, mire sikerült ezt az összemosott ruszin-szlovák tudatot levetkőzni.¹⁵

A kérdést tovább árnyalja a nyelvi hovatartozás. Nyelvészetiileg a ruszint a keleti szláv nyelvek közé szokás sorolni, jelentős szlovák, magyar, lengyel eredetű szókinccsel, valamint a szókészlet speciális, az ószláv liturgikus szövegekből eredeztethető, illetve saját nyelvjárási rétegével. Egyesek önálló, ún. közép-szláv etnikumként és nyelvként tekintenek rájuk.¹⁶

Amint azt minden kisebbség esetében, különösen a szórványban élőknel megfigyelhetjük, az utóbbi évtizedekben politikai, szociológiai, demográfiai okokból felgyorsult az

asszimiláció, a nyelvvesztés, átmeneti esetben a felemás kétnyelvűség kialakulása (az anyanyelv otthoni konyhanyelvvé válik, az államnyelv kiszorítja az oktatásból, a közigazgatásból, az egészségügyből, a közéletből stb.) Nyelvi (és származási) besorolásuknál sokkal biztosabb támpontunk a ruszin népcsoport etnikai meghatározásánál vallási hovatartozásuk. Hasonlóan a moldvai csángókhöz, akik már nem feltétlenül, illetve többnyire már nem a magyar anyanyelv ismeretében, hanem római katolikus voltukban élnek meg magyarságukat, a ruszinok számára egyértelműen a görög katolikus vallás identitásuk egyik legfőbb hordozója. Tehát amikor egy népszámlálási statisztikában azt látjuk, hogy eredetileg – vagyis a 13. századot követően – ruszinok lakta vidék adott településén a görög katolikus „szlovákok/magyarok” aránya akár 90% fölött van, biztosra vehetjük, hogy ott ruszinokról van szó, még akkor is, ha a nyelvvesztés, az asszimiláció miatt Magyarországon már magyar vagy pl. a szlovákiai Eperjes környékén már szlovák anyanyelvűek.

Jegyzetek

¹ Írásomban nem foglalkozom azokkal a településnevekkel, amelyekben a „tót” kifejezés nem előtagként van jelen (pl. Lengyeltóti, Tahitótfalu stb.).

² Kálmán Béla: *A nevek világa*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989.⁴ 148. o.

³ Tótvázsony község honlapján az első említés 1082-es; a török után ide német telepések érkeztek, de a név megmaradt.

⁴ Az 1920 előtti megyehatárokat figyelembe véve.

⁵ *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Főszerk.: Zaicz Gábor. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006. 856. o.

⁶ Pl. a szláv nyelvekben és ennek révén a magyarban is: német „neme = néma”, míg ők maguk a „slovo = szó, beszéd” szó alapján azok, akikkel szót lehet érteni. Vö.: Kálmán Béla, i.m. 121. o.

⁷ *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. 650; 681–682. o.

⁸ Benczik Gyula: *Tótság és Órség. Két Vas megyei tájnév keletkezéstörténetéről*. = *Vasi Szemle*, 2010. 6. szám, 662–669. o.

⁹ Reiszig Ede: *Somogy vármegye községei*. In: *Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai*. Szerk.: Csánki Dezső. Budapest, é.n.; www.mek.oszk.hu/09500/09536

¹⁰ *Etimológiai szótár*, i.m. 585–586. o.

¹¹ A ruszinság négy különféle származtatását, az etnogenezisére vonatkozó eszméket és téveszméket S. Benedek András összegezte kutatásaiban. Vö.: S. Benedek András: *Eszmék és téveszmék. A ruszin etnogenezis története*. = *Kisebbségkutatás*, 2000. 4. szám, 645–657. o.

¹² Tamás Edit: *Bevezető gondolatok*. In: *Acta Regionis Rurum 4*. Szent István Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Gödöllő, 2010. 8. o.; Tamás Edit: *Dél-zempléni nemzetiségek a statisztikák tükrében*. In: *Dimenziók 2*. Miskolc, 1994. 49–66. o.

¹³ Popovics Tibor Miklós: *A magyarországi ruszinok identitásmegőrzési törekvései*. In: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Szerk.: Sisák Gábor. MTA Kisebbségkutatási Műhely – Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 202–215. o.

1 tudomány és társadalom

¹⁴ Hattinger-Klebasko Gábor: *A ruszinok*. In: *Tanulmányok a magyarországi bolgár, görög, lengyel, örmény, ruszin nemzetiség néprajzából*, 1. kötet. Szerk.: Eperjessy Ernő. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996. 167–176. o.

¹⁵ Tamás Edit: *Bevezető gondolatok*, i.m. 10–13. o.

¹⁶ Popovics Tibor Miklós, i.m.; S. Benedek András: i.m. 656. o.

Szenvedélyem, Velence

Kamarás István

Lelkipásztorkodás a református egyházközségekben

Lukáts Andrásnak és Lukátsné Orovicz Piroskának

A nyolcvanas évek végén és a rendszerváltás idején készült felmérések után¹ 1997-98-ban 125 plébániára és 60 filiára kiterjedt kutatás keretében vizsgáltam a katolikus egyházközségi lelkipásztorkodást, és írtam erről „jelentést”.² Azóta is folyamatosan gyűjtöm a katolikus lelkipásztorkodásra vonatkozó tényanyagot (elsősorban tanítványaim által készített esettanulmányokat)³, csaknem évtizede pedig a protestáns (elsősorban református) gyülekezeti lelkipásztorkodásra is kiterjedt kutatási tevékenységem.

A református gyülekezeti lelkipásztorkodásról szóló „jelentésem” elsősorban a tanítványaim⁴ által zömmel 2001 és 2007 között készült esettanulmányokra épül, amely 38 gyülekezet gyakorlatából, hitéletéből próbál megállapításokat tenni az „országos” helyzetre. A gyülekezetek⁵ között van egészen kicsi és egészen nagy, fővárosi és vidéki (az ország minden tájáról), református és katolikus vidéken működő, hagyományörző és újjító, és mint a „látteletekből” kiderült: elfogyó, vegetáló, stabil középszert képviselő, felfelé kapaszkodó, virágzó, ellenpéldának és példának nevezhető.

Az ilyenfajta kutatások sokkal inkább magam, munkatársaim és a meginterjúvoltak személyes tapasztalataira, vélekedéseire és véleményére épülnek, mint kemény adatokra.⁶ Ezekből az eléggé szubjektív, eléggé részleges „történetekből” próbáltam meg hiteles narratívát szöni. Az egyes egyházközségeken belül akarva-akaratlan szűk és némiképpen egyoldalú lett az adatközlők tábora, akik közül néhányak (elsősorban a lelkészek) eléggé szubjektív véleménye talán túlon túl is nagy hangsúllyal szerepelt, és az sem zárható, hogy a legendák is színezik hitelességre törekvő történetemet. Így ezek a egyházközség-képek – miként a jelen tanulmányé is – valódiságukat, hitelességüket, reprezentativitásukat tekintve valahol az „ez van” és az „ilyen is van” közé helyezhetők.⁷ Amikor a katolikus egyházközségi lelkipásztorkodással vetem össze a reformátust, akkor elsősorban az 1997-98-as vizsgálódást veszem alapul, ami azt jelenti, hogy egy valamivel régebbi katolikus képet a valamivel újabb reformátussal.

A hitélet alakulása

„Mi az oka annak, hogy a plébániái lelkipásztorkodás területén számos új fejlemény el-lenére sem mutatkozik olyan fellendülés mint a katolikus oktatás, a katolikus karitás és a katolikus egyesületi tevékenység területén?”, tettem föl a kérdést a katolikus egyházközségi lelkipásztorkodás kutatásának megkezdése előtt, és azt a hipotetikus előzetes választ adtam, hogy „tény, hogy a rendszerváltás előtt még – nyilvánosan vagy rejtve

1 tudomány és társadalom

– a plébánián folyó tevékenységek egy részét regionális vagy országos »profi« vallási szervezetek vették át, ám ebből még nem következik az, hogy ezek és/vagy ezekhez hasonló tevékenységek legalább is részben nem maradhatnának továbbra is a plébániai közösségi élet szerves „életelemei”.⁸

(*A hívek létszáma, összetétele*) A 125 katolikus egyházközség egyharmadában az öt-taniak úgy tapasztalták, hogy a rendszerváltás óta növekedett a vallásukat rendszeresen gyakorló hívek száma, másik harmadában csökkenést tapasztaltak, ötödükben nem változott, hetedükben 1989–91-ben megemelkedett, majd néhány év múlva (legtöbbször 1994-től észlelték) ismét csökkenni kezdett a vasárnap rendszeresen misére járó hívek száma. Nagyjából hasonló kép alakult ki számomra a református „mezőn” is. Abban is van hasonlóság, hogy a létszámukban növekvő egyházközségek között a kisebb falvakban működőktől a nagyobb városokig mindenféle egyházközséget találhatunk, és abban is, hogy a gyerekek és szüleik, a fiatalok és a közép-korosztálybeliek, kevesebb helyen az értelmiségiek, vezető beosztásúak és a pedagógusok alkotják elsősorban a növekményt. És mindkét „mezőn” ott, ahol valamiféle paradigma-váltás következett be az egyházközség életében egy-egy karizmatikus személyiségű pap vagy (a reformátusoknál ritkábban) csoport működésének következtében. Csökkenő létszámú egyházközségeket is ugyanúgy lehet találni mindkét „mezőn” kisebb falvakban, mint nagyobb városokban.

A vasárnapi istentiszteleten résztvevők aránya nagy eltérést mutat mindkét egyházban, a potenciális hívek aránya átlagosan a katolikusok körében⁹ 15%, a reformátusoknál – a gyermek-istentiszteleteket figyelmen kívül hagyva – 13%. A regisztrált református hívek aránya a településen számba vett reformátusokhoz képest rendkívüli mértékben szóródik: 10-től 90%-ig (az átlag 30–40% körül); ugyanígy szóródik a rendszeresen istentiszteletet látogatók aránya a regisztráltakhoz képest: 10-től 55%-ig (az átlag 20–25% körül). Tipikusan református hitéletet jellemző adat, hogy a nagyobb ünnepeken átlagosan kétszörösére emelkedik a hívek száma.

A vizsgált katolikus egyházközségek 54%-ában a rendszeresen misére járók többsége 60 éven felüli és nő, és csak 11%-ában van képviselve minden korosztály. 22%-ában az idősök mellett – szüleik és a szüleik korosztályának távollétében – szép számmal jelennek meg gyerekek. A református egyházközségekben meglehetősen hasonló a helyzet. Abban is, hogy a cigányok csak a keresztelest meg a temetést, esetleg az egyházi esküvőt igénylik, a „magyarok” istentiszteletére nemigen járnak.

(*A hitélet jellege*) A hitélet milyenségét (végig kerülöm a „minőség” kifejezést) illetően elsősorban háromféle megállapításra támaszkodom: A) Ahogyan az egyházközségből látják. Ez esetben munkatársaim leggyakrabban a lelkész(ek) véleményét regisztrálták, néhány esetben rajta kívül másokét is „begyűjtötték”. B) Ahogyan tanítványaim a vallás-szociológiai kurzusomon tanult szempontokat, kategóriákat az általuk vizsgált gyülekezetre alkalmazták. C) Hívő, gyakorló református munkatársaim az esetek nagyobb részében ebben (olykor csak ebben) a szerepükben is véleményt mondtak.

Amit a katolikus „mezőn” tapasztaltunk nagyjából igaz a „szomszéd rétjére” is: eléggé sok egyházközségben a hívek döntő többsége számára a hitélet a vasárnapi misére járásra korlátozódik, a gyerekek egy részénél pedig a hittanra járásra, már amennyire ez a tevékenység (önmagában) hitéletnek számítható egyáltalán. A gyengélkedő hitéletet jól

jelzi a keresztelkedés, elsődözés, bérálás házasságkötés után lemorzsolódók nagyon nagy (60-95%-os) aránya. Többségük persze igazából nem is tartozott az egyházközség rendszeresen vallásgyakorló tagságába, inkább csak rövid időre „meglátogatta” az egyházközséget. A „kibérmálkozás” református megfelelője a „kikonfirmálás” vagy „lekonfirmálás”.¹⁰ Mindkét egyházban tapasztalható, hogy a rendszerváltás után megmutatózó mennyiségi növekedés felhígulással, minőségi csökkenéssel járt együtt. „Ma már azt a helyzetet éljük, hogy a nagymamák sem tudják, hogy »merre nyílik a templom ajtó«, és akkor mit várhatunk a szülőktől? Nem egy anyukától hallottam, hogy a gyerek nem akar hittanra járni, és ő ebbe nem akar beleszólni. Döntsön a gyerek. (Persze a gyerek, azt sem tudja, hogy mi az, hogy hittanóra, mert még egy órára sem ment bel!)”, írja írásomra reflektálva egy dunántúli református lelkész.

Természetesen nem igazán könnyű megállapítani, hogy igazából milyen minőségű a hitélet ott, ahol még eléggé sokan járnak templomba, ahol még „igénylik a szentségeket”. Ugyanakkor nem csak olyan egyházközségeket jellemeztek átlagosnál mélyebb hitélettel, ahol még mindig tele a templom, hanem olyanokat is, ahol ugyan jelentősen csökkent a hívek száma, de megmaradtak a „jó minőségű”, „mélyen vallásos”, „vallásukat megélt”, „hitvalló”, „felébredt” hívek.

A katolikus egyházban a gyónás kivételével a többi szentség¹¹ esetén csaknem valamennyi egyházközségben tapasztaltuk, hogy 1989–91 körül megugrott arányuk, majd az ezt követő években visszaesett, több helyen jelentős mértékben. Egészen hasonló tendenciákat tapasztaltunk a vizsgált református egyházközségekben is. Ez egyfelől azzal magyarázható, hogy a visszatérő hívek akkor rendezték elmaradásaikat, másfelől azzal is, hogy mind régebbi, mind az újdonsült hívek buzgalma ilyen-olyan okok miatt egyre lankadt.

A katolikus egyházközségek többségét a következő öt kategóriába lehetett besorolni: A) Gyenge szinten vegetáló és/vagy romló hitélet.¹² Többségük pap nélküli plébánia vagy filia. B) Az átlagosról leromló hitélet; elsősorban olyan kisebb településeken, ahol már „elfáradt” a hagyományos vallásosság. C) Átlagos, rutinszerű, viszonylag stabil hitélet, amely egyaránt honos falun és városon. Ez a leggyakoribb típus, amely sok esetben olajozott üzemmódban működik. D) Átlagos, rutinszerű, de a fejlődés jeleit felmutató hitélet, amely az előbbinél ritkábbak, inkább városi környezetben fordulnak elő. Ezek a helyeken a hívek egy még kicsi, de növekvő csoportja nem csak a szentségek fogyasztásában buzgó, hanem közösségépítésben is részt vesz. E) Intenzív, virágzó hitélet dinamikusan fejlődő egyházközségi kontextusban, ahol fontos szerepet kapnak a plébániai és a lelkeségi mozgalmakhoz tartozó kisközösségek, papjaik többsége lelkeségi mozgalomhoz tartozó és/vagy karizmatikus, kreatív, animáló személyiség. Mindezek a típusok, ha valamelyest eltérő arányban és némiképpen eltérő jellegzetességekkel a református „mezőn” is megtalálhatók.

Az A-típusú, leromló hitéletű református egyházközséget bemutatója így jellemzi: „Azért nem járnak templomba, mert ebből nem származik egzisztenciális hasznuk”. Az átlagosról leromló hitélettel jellemezhető egyházközségekről (B-típus) ilyenek olvashatók az esettanulmányban: „Elfáradt a hagyományos vallásosság. Mélyen vallásos hívő a lelkesen kívül alig van”. Az átlagos, szokás-vallásossággal jellemezhető „üzemszerű” hitélet (C-típus) példaként említett egyházközségeket az esettanulmány írók így jellemzik: „Langymeleg a hitélet, bár ezt tartják a hagyományosan református megyeszékhely egyik leglátogatottabb gyülekezetnek”, „Kulturprotestantizmus, ami kimerül az istentisztelet látogatásban. Van ugyan egy bibliás hittel élő kör, de ők már 75-90 évesek. A többieknél

1 tudomány és társadalom

hiányos vallási ismeretek, a fiatalabbak pedig már az énekeket sem ismerik”. Ennek egyik altípusa, amikor az elszűrődő rutinvallásosság keretén belül felbukkan ugyan – egy kisebbség által képviselve – a megújulás vágya, igénye, de egyelőre marad minden a régi-ben: „Itt is jellemző a lekonfirmálás, és az is, hogy sokan kimennek úrvacsoraosztás előtt; akik pedig (például a karizmatikusok) változásokat szeretnének, a peremre szorulnak”. Az egészében még átlagos, de már megújulás jeleit felmutató D- típusú gyülekezetek így jellemzik munkatársaim: „A vallásosság típusainak széles skálája mutatkozik a zárkózottságtól az extatikusáig, de a derű, vidámság és felszabadult öröm a leginkább jellemző. A vallási tudás és a vallásgyakorlás is nagyon heterogén. Ma már itt sem mindenkinek felel meg a hagyományos vallásosság, ezért is elfogadott cél bizonyos mértékű modernizálás, például a fiatalok számára vonzó gyülekezet, énekes-zenés alkalmak”. A közép- és idősebb generáció nehezen szabadul a népegyházi jellemzőktől. Rendszeresen járnak istentiszteletre, imádkoznak, de kevésbé hitvallás-készek. A fiatalokból álló kiscsoportok tagsága azonban már kutatója és felhasználója hitének és vallásának: beszélgetnek, olvasnak, vitáznak. A színes és intenzív hitélettel jellemezhető gyülekezetben (E-típus) „az egyházhoz tartozás több ember gondolkodásában is megmutatkozik. Tevékenyen részt vesznek szervezésben, bonyolításban. Élő hitű gyülekezet, együtt népegyházi és hitvallói színezet”. Erős közösség-élmény, átlagosnál több vallási ismeret jellemzi ezt a gyülekezetet, ahol négy év alatt több felnőtt-, mint gyerek-konfirmáció volt. A hívek zöme Biblia-olvasó, még teológiai könyvek is vannak. Fontos az is, hogy itt jóval kevesebb a „kánaáni” beszéd és erőltetett viselkedésforma, mint másutt.

Az írásomra reflektáló református lelkészek egyike felhívta figyelmemet arra, hogy „a hitéletre befolyással bír az a tény is, hogy az adott település mennyire van elzárt, vagy esetlegesen központi helyen. Egy elzárt, nagyobb várostól távol lévő gyülekezet sok esetben aktívabb, mint egy frekvenciált helyen lévő, mert ott a hívek jobban érzik a maguk felelősségét, tudják, hogy magukon kívül másra nem számíthatnak. Sok esetben az ilyen elzárt, iskolától- óvodától, orvostól megfosztott településen az egyházközség az utolsó közösségi fórum. Más esetekben, például az Ormánságban sorra halnak ki a világtól elzárt és elöregedő gyülekezetek.”

Természetesen nem lehet és nem is érdemes minden vizsgált esetet erőszakkal a mindénáron való tipizálás kényszerzubonyába erőltetni. Már csak azért sem, mert egy kicsi mintában még egyedi, rendhagyó eset egy nagyobb mintában vagy a jövőben lehet egy tipikus tendencia képviselője. Katolikus berkekben eléggé gyakori, református körökben feltehetően ritkább, de talán korántsem egyedi az ilyenfajta hitélet: „Egy részük komoly bibliaismerettel, de a nagyobb részük eléggé sajátos hitvilággal rendelkezik, mely nem feltétlenül egyezik református hitünk alaptételeivel. Például a minket segítő kicsi Jézus, istenke és olyan mágikus hiedelmek, mint a „Majd az Isten megfizet neki”«, fohászkodás a fekete macska rontása ellen.” Végül természetesen református berkekben is előfordul, hogy egy-egy egészen rendhagyó lelkész megpróbál paradigmát váltani,¹³ amely olyannyira felforgatta az addigi hitéletet, hogy még az előző, rutinszerű hagyományosra sem sikerült visszaállítani.

(*Vallásosság-változatok*) Mindkét egyházra jellemző, hogy már alig-alig akad olyan egyházközség, amelynek a vallásossága homogén lenne, amelyben nem lennének eléggé jól elkülöníthető rétegek, csoportok, irányzatok, áramlatok. Ezek pontos feltérképezésé-

hez egyik kutatásban sem volt elég idő, eszköz és szellemi kapacitás, mégis úgy vélem, hogy még valami érdemleges is kiolvasható munkatársaim és az általuk megkérdezettek (elsősorban a lelkészek) megfigyeléseiből. Arra a kérdésre, hogy vallásosságuk szerint milyen kategóriákba sorolnák a vizsgált egyházközségek híveit leggyakrabban a templomban vasárnaponként és csak a nagyobb ünnepeken megfordulókat említették, vagy ennek finomabb változatát: A) heti templomba járók, B) laza szállal kötődők, C) kíváncsiságból résztvevő nem hívők, D) katolikus házastársak, akik inkább ide járnak, mint saját templomukba. Közelebről érinti a vallásosság jellegét a népegyházi és a hitvallói vallásosság megkülönböztetése, és még ennél is jobban az a tipizáció, melyet egy dunántúli nagyközségre alkalmaztak: A) mélyen hívő, B) hitvalló, C) maga módján vallásos, D) istenkereső és odázgató, E) nem hívők, mégis valamiképpen a gyülekezethez tartozók. Egy hagyományosan kálvinista nagyváros egyik gyülekezetének híveit így jellemezték: „Az ébredési időkből itt maradtak, akik a múltat többre becsülik a jelennél, és várják a jövőbeli ébredést, akik tevékenyen részt vesznek minden gyülekezeti alkalmon. Olyan idősök, akiknek később vált fontossá az istennel való kapcsolatuk rendbe tétele, akik nagy figyelemmel hallgatják a prédikációt. A 30-50-es korosztály, akiknek egyik részét szüleik hozták ide, másikat pedig életük egy-egy kudarcának feloldhatatlansága, megoldatlansága. Az ifjúsági alkalmakat elhagyva sima templombajáróvá válnak. A csupán ünnepekre betérők.” Egy dunántúli megyeszékhely rendszeres vallásgyakorlói így jellemzik: „Van az érdemi tagság, a Nőszövetség, a Bibliaiskola és más bibliaórák látogatói. Van egy bibliai hittel élő kör, de ők már 75-90 évesek, és van a nagy többség a csupán istentiszteletet látogató kulturprotestánsok.” Az egyik szatmári falu gyülekezetében az ottaniakat jól ismerő református munkatársam „csendességükbe bezárkózó, istentiszteletre nem járó” híveket is felrajzolt „térképére”. Több helyen szerepeltetnek a rendszerváltás után visszatérő, majd újra elmaradó, „átmeneti” híveket. Úgy vélem, ezek a kategóriák rendszerbe szedve jól használhatók lesznek egy jövőbeli átfogó és alapos vizsgálódásban. Ilyen vagy ezekhez eléggé hasonló kategóriák a katolikus „mezőn” is megtalálhatók.¹⁴ Talán a leglényegesebb megkülönböztető jegye a katolikus vallásosságnak a vallási elitnek ma már egyre nagyobb részét képező, a hagyományos vallási elitet létszámában és súlyával is felülmúló különböző lelkiségi mozgalmak tagsága és holdudvara.

A vezetés

(*Lelkészek*) A lelkészek nemcsak nemük, családi állapotuk, személyiségük, lelkiségük, habitusok, életpályájuk szerint, hanem pozíciójuk és szerepük szerint is eléggé sokfélék: egy vagy több gyülekezet lelkészei, lelkészek és segédlelkészek; fő állású és mellékállású „fő”- és segédlelkészek; egyedül vagy párban, egyedül (vagy csupán lelkésspárral) vagy csapatban szolgálók. Vannak olyan „családi vállalkozások” (lelkész házaspárok, a lelkész és segédlelkész gyermekei), amelyek nemigen fogadnak be „laikus” elemet.

„A papok között akkora a különbség, mint a teológia és a geológia között: ég és föld”, ironizál egy katolikus hívő. Vizsgálódásomban igazolódott tapasztalata. Az egyik végletet a még a tridenti szellemben uralkodó nagyúr (akinek, igaz, alig van már kin uralkodnia) foglal helyen (a „plébániai trónuson”) a másik, aki egy közösség tagjának érkezik új plébániájára, ahová magával hozza azt a két intézetből magához vett beteget, akit már öt éve maga ápolt, előző közössége segítségével.

1 tudomány és társadalom

Bár a református „mezőn” egyik véglettel sem találkoztam, másféle eltérés is megfigyelhető a katolikus és a református berkekben. Először is a katolikusoknál eléggé jellemző paphiány¹⁵ nem tapasztalható a reformátusoknál. Ugyanakkor nem érzékelhető eléggé a vezetésben a református presbiteri elv, a paritás elve, amely csak kevés helyen válik a közösségiség és a „demokratikus” vezetés generálójává, katalizátorává.

A katolikus papok körében időbeli elfoglaltságukat tekintve tízszeres eltérések is előfordulnak akár a liturgiára időben, akár az oktatásra, akár a felkészülésre, akár a közösség-szervezésre, de még az imára fordított idő tekintetében is. Bár érzékelhető ez a jelenség a református „mezőn” is, nem annyira jellemző, mint a katolikus berkekben. A református lelkészek esetében a liturgia természetesen jóval kevesebb időt igényel, a család viszont jelentős időt vesz el, ugyanakkor a református „mezőn” gyakoribb a segédlelkész, mint a katolikus „mezőn” a „kiveszőfélben lévő” káplán. Abból a tényből, hogy az igehirdetés kiemelkedően fontos helyet foglal el a református lelkész szereptárában, még nem következik az, hogy a református lelkészek közül mindenki jóval több időt fordít az igehirdetésre való felkészülésre, mint a katolikus papok.¹⁶

A katolikus papok körében visszatérő tapasztalat – bár e téren éppen az utóbbi évtizedben tapasztalható valamelyes, biztató irányú elmozdulás -, hogy a szemináriumban nem készítették föl igazából a gyakorlatra: sem a hitoktatásra, sem a hívekkel való kommunikációra, sem a közösségépítésre. Nem rendelkeznek megfelelő pszichológiai, szociológiai és pedagógiai ismeretekkel és ezek alkalmazására való készségekkel. Úgy tűnik, hogy nincsen ez egészen másképpen a református lelkészek körében sem. A római katolikus papnövendékeket még mindig nem készítik föl megfelelőképpen a cölebsz életformára (és ebből súlyos, olykor tragikus problémák adódnak), ezzel szemben a görögkatolikus felkészítésben hangsúlyosan jelen van a házasságra való felkészítés. Izgalmas kérdés számomra, hogy mi lehet a helyzet ebben a tekintetben a leendő református lelkészek felkészítésében. Akár katolikus berkekben, eléggé nagy eltérések tapasztalhatók református körökben a lelkészek „nyelvismeretét” illetően. Jól érzékelteti ezt a szellemes protestáns terminus, a „kánaáni nyelven való beszélés”. A legtöbb helyen különböző nyelveken értő hívek különféle rétegeivel kell számolni a lelkészeknek. Két különböző dologról van szó: a retorikai képességeken kívül a szociolingvisztikai értelemben való nyelveken beszélésről. Van, ahol mindkettővel baj van, például: „A fiatal, más közegből (a fővárosból) érkező lelkész nem képes a hívek megszólítására, mozgósítására. Homiliája teológiaiailag korrek, de hiányzik belőle az a plusz.” És az ellenkezője: „Kitűnő igehirdető, lelki vezető, pszichológus, menedzser. Minden korosztállyal megérteti magát.”

Természetesen a történetük, a hagyományaik, a tagságuk társadalmi és vallásosság szerinti összetétele és más tényezők szerint eltérő arculatú egyházközösségek bizonyos mértékig más és másféle vezetést igényelnek. Másféle irányítási eljárást igényelnek a különféle helyzetek is. Másfélét azok a közösségek is, ahol több vezetésre alkalmas tag is akad, s másilyent, ahol elvárják a papi dirigálást.

A katolikus hívek többsége a plébános egyeduralmát, egyszemélyi vezetését tapasztalja. Akadnak parancsolásra, vezetésre alkalmatlan papok, akik „mindenki csinálja azt, amihez ért” és hasonló jelszavakkal kiengedik kezükből az ügyeket, s demokrácia helyett káosz jellemzi a plébániát. Ma már jó néhány példa akad az ugyan nem kifejezetten demokratikus, de a bölcs és rugalmas vezetésre. Számos plébánián a plébános tudatosan próbál nyitni a demokratikus vezetés (még ha ezt nem is nevezi így) irányába szakértők, a

képviselő testület és a közösségek bevonásával. Akad már néhány olyan egyházközség-közösség, melyeket szociológiai értelemben demokratikusan irányítottak tekinthetünk, amelyek legfőbb sajátossága a szeretet jegyében történő érdekegyeztetés, ami persze egyáltalán nem zárja ki a szakszerűséget.

Az, hogy sok helyütt szinte mindent a pap végez, vagy azért van, mert nem igényli a segítséget, vagy azért, mert bevonna ugyan a lelkipásztori munkába (is) híveket, de nincs kit, vagy pedig azért, mert bevonna ugyan világiakat, de a hagyományos vallásosságú vagy a fogyasztói mentalitású hívek ezért vagy azért nem válaszolnak a hívásra. Sok esetben – ez a leggyakoribb – a pap teljesen nincs egyedül, de csak egy kis csoport áll mellette, amely lehet fizetett munkatársakból álló csoport, a pap klikkje vagy a papot kezében tartó klikk, egy igazi, egyszerre lelki és munkaközösség. A valóban demokratikusan működő egyházközségek egyik változatában a különböző munkacsoportok és/vagy a mag-közösség igyekszik minél többeket bevonni. A másik változatban a képviselőtestület nem csak képviseli és munkájába be is vonja a híveket. A harmadikban az egyházközség kisközösségekre épül.

Az esettanulmányok alapján úgy látom, hogy a református „mező” ebben a tekintetben valamivel zöldebb, hiszen a 38 egyházközség közül kilencben kívül-belül (vagyis hívek és a kutató is) kifejezetten demokratikusnak, nyolcban pedig kifejezetten antidemokratikusnak érzik a vezetést, a többiek a kettő között szóródnak. A demokratikus légkörű gyülekezetek lelkészeit így látják: „mindenkit ismer, segítőkész”, „bárki számíthat rájuk”,¹⁷ „hajlékony, a csoportmunkát szereti”, „lendületes, próbálja elosztani a feladatot”; a nem demokratikus légkörű gyülekezetekét pedig így: „nem képes a hívek megszólítására, mozgósítására”, „távolságtartó, zárkózott, kemény”, „jó vezető, jó szervező, de sokszor egyedül dönt, nem demokratikusan”, „mindent a három lelkész csinál, pedig a gyülekezet tagjai között vannak hitoktató és vallásnár diplomával rendelkezők”, „minden dolog a lelkész belegyezésével történik. Általában tökéletesen szakszerű, amit csinál, de nem demokratikus”, „jellemző rá az információ és hatalom központosítása”. A legtöbb esetben ilyen és ehhez hasonló esetekkel találkozhatunk, mint például egy szabolcsi nagyközségben: „a lelkész nyitott, szívesen veszi az ötleteket, ahol nem mozog otthonosan, átengedi a megvalósítást, de csak azoknak, akik nem veszélyeztetik tekintélyét”.

(*Presbitériumok*) Természetesen jogosan feltehető a kérdés, mennyiben tekinthető egy gyülekezet működése demokratikusnak, ahol a presbitérium összetétele egyáltalán nem tükrözi a hívek nemi, életkori, társadalmi, vallásossági összetételét. A rendszerváltozás időpontjához képest a katolikus plébániákon lassú változás tapasztalható: a képviselő testületek aktívabbak, többféle ügybe és érdemibb döntésekbe kapcsolják be őket, tagságuk fiatalodik, és lassan növekszik a nők aránya. E vonatkozásban azonban még rendkívül nagyok a különbségek: még mindig vannak nők és fiatalok nélküli testületek, vannak formálisan létező, de nem működő testületek miközben a plébános másokra (fiatalokra, szakemberek, közösségekre) támaszkodva vezet a plébániát, és vannak már állandóan munkában lévő és akár hetente üléselő, közösségként működő testületek. Vannak még szép számmal olyaok, olyan testületek, amelyek lelkesen lehordják a plébánia padlásáról a galambpiszkot (vagy azért, mert csak erre kéri fel őket, vagy mert csak erre alkalmasak), és akadnak már szép számmal olyanok is, akik nem csak a lelkipásztori koncepció végrehajtásában, de kidolgozásában is részt vesznek. Tapasz-

1 tudomány és társadalom

talataim alapján mindez szinte szóról szóra igaznak tűnik a vizsgált református presbitériumokra is, amelyek tizedében nem volt nő, felében negyede sem, s csak hatodában haladta meg a 40%-ot a nők aránya. A negyven éven aluliak aránya ugyan nem volt sokkal alacsonyabb, mint a hívek körében, de az aktívabb, feladatot vállaló, a jövőre orientált 40 évesnél fiatalabbak aránya az esetek kétharmadában 0 és 20% között volt. Úgy vélem, nem egyedi eset a Budapest-környéki agglomerációs kisváros felerészben fiatalokból álló gyülekezeté, ahol az egyházköztség ügyeiről egy olyan presbitérium dönt, amelynek többsége 60 évesnél idősebb.

Nagy eltérések vannak a presbitériumi munka intenzitásában, a presbitérium egyházközségi súlyát és szerepét illetően (mennyire formális vagy érdemi, mennyire kezdeményező vagy végrehajtó, mennyire „lelki” vagy csak technikai, mennyire kompetens (szakszerű). Vannak évente csak néhányszor, havonta és még gyakrabban tanácskozó (vagy éppen csak „ülésező”) testületek. Vannak olyanok, amelyek különféle munkabizottságokat működtetnek, és olyanok, akik minden fontosabb ügyet megtárgyalnak. Vannak egyes feladatokra (műszaki, kommunikációs, karitatív, missziós), „szakosodott” presbitériumok: egyesek elsősorban csak tataroznak, mások főképpen csak a diakóniai munkát végzik. Jó néhány helyen már egyenesen anakronisztikus képződmény a presbitérium: „Nagyrészt nyugdíjas parasztemberek, nők alig. Nincs tekintélyük, legtöbbször nem is értik meg, mit szeretne a lelkész, s ha meg is szavazzák, másnapra elfelejtik”. Jó néhány helyen elsősorban csak a presbitériumvonalhoz tartozó „vének” lehetnek presbiterek, betelepülők és fiatalok semmiképpen sem. A katolikus „mezőn” nem igen tapasztaltam azt, ami református „berkekben” több esetben is: a presbitérium lelki gondozását, lelki továbbképzését. Némely presbitériumok új szereppel és funkcióval bővülnek, elmozdulnak az imacsoport, a hittanecsoporthoz, vallási kisközösség irányába. Ez azért is fontos fejlemény, mert eléggé sok református egyházközsége jellemző az, hogy „kevés az olyan presbiter, aki hitben, erkölcsben, szolgálatkészségben munkatársa tudna lenni a lelkésznek. E téren meg kell jegyezni, hogy a hagyományosan férfiakból álló presbitériumok kezdenek elnöiesedni. Mert sok esetben nincs erre alkalmas férfi. A nők sokkal szolgálatkészebbnek bizonyulnak. Sokszor azért adunk hálát, hogy a presbitérium nem kerékkötője a dolgoknak. Sajnos arra is van példa, hogy a presbitérium egyenesen gátolja a lelkész munkáját.”

Nemigen adható sem a katolikus, sem a református „mezőn” egyértelmű válasz arra, hogy hogyan helyezhető el a klerikusok és a világiak között a presbitérium; szociológiai értelemben, hiszen teológiai értelemben utóbbi is a királyi papság halmazába tartozik. Néhol nagyon közel a „szent pólushoz”, néhol eléggé vagy nagyon távol, hiszen jó néhány helyen a formálisan működő, bólogató jánosokból álló presbitérium sokkal kisebb szerepet játszik a gyülekezet életében, mint a lelkész közvetlen munkatársai, akik más körökhöz tartoznak: hitoktatók, különböző munkacsoportok és gyülekezeti közösségek vezetői (vagy vezető személyiségei), teológusi képzettséggel rendelkező világiak. Aszalós János a katolikus egyházközségeken a pap és a világiak kapcsolatát tekintve ötféle viszonyt megkülönböztet meg a világiak között: A) a paphoz közel álló hatalmi elit, B) a pásztor és a nyáj közé iktatott „terelő puli” szerep, C) merőben formális, szolgai szerep, D) kezdeményező szerep, E) konfrontálódó szerep.¹⁸ Mindezeket a „laikus-szerepeket” a református „mezőn” készült esettanulmányokban is megtaláltam.

A lelkipásztorkodás területei

(*Liturgia*) Egy katolikus egyházközségben gyakoribb a liturgikus esemény: napi szentmise, litánia, több szentség „kiszolgáltatás”, több ünnep, többféle alkalmi (hétköznapi) szertartás (különböző áldások). E téren a katolikus „mezőn” kettős tendencia figyelhető meg: egyfelől a papok számának erőteljes fogyása következtében az egy papra jutó misék számának növekedése egyértelműen a liturgia ihlettségének és színvonalának a rovására megy, másfelől a plébániák életébe bekapcsolódó lelkiségi mozgalmakat képviselő kisközösségek általában gazdagítják az egyházközségek liturgikus kultúráját. A református „mezőn” egyik tendencia sem jellemző. Többé-kevésbé jellemző viszont az, amit a katolikus homiliákról állapítottunk meg: a homiliák jellege, nyelve és színvonala meglehetősen különböző. Igen ritka az olyan pap, aki egyszerre képes az értelmiségieket és az egyszerű híveket megszólítani. Nagyon kevesen vannak, azok, akik a gyerekek, a csak felületesen vallásos fiatalok vagy az értelmiségiek nyelvét beszélik. Mind az értelmiségi hívek, mind pedig tizen-huszonéves fiatalok jelentős része papjaik beszédeit unalmasnak, primitívnek, túl kegyesnek vagy kioktatónak érzi. Rajtuk kívül mások is életidegennek, az ő világuktól távolinak érzik a hozzájuk „papos nyelven” szóló papok beszédét. A református igehirdetők egy részére is igaz, amit P. Zulehner a katolikusokról állapít meg: „Az egyetemes üdvösségpesszimizmus szellemében beszélnek. Sok szó esik a bűnről, az örök kárhozatról, alig valami az irgalomról, a szolgálatról, a világiak aktuális feladatairól és problémáiról, a közös küldetésről. Örömhír helyett dörgedelem és fenyegetés, ráadásul ez is alacsony színvonalon.”¹⁹

A 38 esettanulmány alapján a vasár- és ünnepnap i stentiszteleteken kívül a leggyakoribb liturgia a gyermek istentisztelet²⁰ volt (amely inkább a nagyobb és városi gyülekezetekre jellemző), egy-két esetben szerepelt ifjúsági istentisztelet, házi istentisztelet, zenés áhítat,²¹ úrvacsora előtti bűnbánati istentisztelet, nemzedékek istentisztelete és asztal körüli rendhagyó úrvacsora. Néhány helyen szorgalmazzák, hogy a gyerekek is részt vegyenek a „felöltt” liturgián. Egy megyeszékhely egyik gyülekezetében az istentisztelet első tíz perce után válnak szét a gyerekek és a felnőttek.

A vizsgáltak közül a legtöbb egyházközségben csak az „előírt” ünnepi úrvacsorákat tartják meg, egy-két helyen havi rendszerességgel adnak-vesznek úrvacsorát.

(*Énekkar*) Munkatársaim a katolikus egyházközségek 85%-ában találtak valamiféle énekkart, a nagyobb ünnepekre összeálló alkalmi alkalmi professzionálisnak mondható (rendszeresen fellépő) együttesekig. Egészen hasonló tapasztaltuk a református „mezőn” is. Ugyancsak hasonló megállapítás, hogy az énekkar néhány helyen egyben az egyházközség egyik – a vallási elitet is, baráti társaságot is jelentő – közössége is, és egyben az egyházközség kulturális tevékenységének egyik (több helyütt egyetlen) ágense.

(*Hitoktatás*) Az iskolai hitoktatás (amelynek érdemi vizsgálata nem állt módunkban) a legtöbb esetben alapvetően „hit-oktatás” (még pontosabban: az adott felekezet vallási ismereteinek oktatása). A gyülekezeti hitoktatás különböző összetételű képződményeket jelent. A sokféle („gyülekezeti”, „felöltt”, ifjúsági”, „presbiteri” „konfirmandus”, „házi” és „asszony”) bibliaórák jellege és funkciója is eléggé eltérő. Bizonyos helyeken egymás mellett van gyülekezeti bibliaóra és hittan. Azonos, egészen hasonló vagy eléggé eltérő

1 tudomány és társadalom

„műfajt” jelezhet a „bibliacsoport”, „bibliakör”, a „bibliaiskola”, a „bibliaóra”, a „bibliatanulmányozó csoport”, „bibliaismereti tanfolyam” aszerint, hogy mennyiben jelent oktatást, a lelkeségi-kegyességi életet, kisközösség méretű, többfunkciós baráti társaságot. Némely ifjúsági bibliakör tevékenysége eléggé hasonló a katolikus bázisközösségekéhez. Az ilyen megállapítások, amelyek szerint „nálunk nincs ifjúsági hittan, csak két ifi csoport”, nem zárja ki, hogy az ifjúsági csoport egyik funkciója ne lenne éppen a hitbéli ismeretek elmélyítése.

Bár a rendszerváltás után mindkét „mezőn” megnő a hittanosok száma és aránya korcsoportjukban, a legtöbb helyen a növekedés hamar megáll, s jó néhány helyen mindkettő csökkenni kezd. Ugyancsak jellemző mindkét „mezőre”, hogy a hittanosok száma és arányuk a megfelelő hívő korosztályokban rendkívüli mértékben eltérhet egyházközségenként, és az eltérés oka egyaránt lehet a különféle társadalmi-kulturális „terep” és a különböző jellegű, minőségű és határfokú hitoktatás. Néhol a hívőknek csak 2-3, máshol 10-15%-át teszik ki a hittanosok. Olykor az általános iskolásoknak mindössze 10-30, máskor meg 70-90%-át. Az 5-8. osztályosok körében mindkét egyházban gyakori a rendszertelen óralátogatás és erős a lemorzsolódás, és még erőteljesebb a korfirmáció/bérmálás után, és a középiskolások nagyságrenddel kisebb (csak 1-10%-os) arányban járnak hittanra, mint az általános iskolások.²²

Természetesen nagyon különbözik egyházközségenként a hitoktatás struktúrája és minősége is. Van olyan egyházközség, ahol akár tíz korcsoportban hitoktatnak, máshol egyetlen összevont gyerekcsoport van. Számos helyen nincs ifjúsági hittan, még kevésbé megoldott a felnőttek hitoktatása, s összességében alulmúlja a náluk fiatalabbakét. Az ifjúsági- és felnőtt-hittan kedvezőbben alakulhat nagyobb – főleg egyetemi – városokban, ahol más, nem egyszer hatékonyabb plébánián kívüli katekézis-struktúrák is működnek. Ma még mindkét „mezőn” jó néhány helyen - elsősorban a kisebb falvakban - csak lelkész oktat; nem is mindig azért, mert nem lenne segítség, hanem mert nem tűr meg maga mellett világiakat, de a kisebb helyeken is csak egy-két „laikus” (amúgy pedagógiában professzionális) hitoktató működik a lelkész mellett. A nagyközségek jelentős részében és a városokban már „laikusok” alkotják a hitoktatók többségét, lényegében átvették a papoktól a hitoktatást. Ez a tendencia a katolikusoknál azért erősebb, mert kevesebb a pap, és több a hitoktatás mellett az egyéb papi feladat.

A mai hazai hitoktatásról általában el lehet mondani, hogy nagyjából és egészében üzemel. Más kérdés, hogy milyen hatásfokkal. Egy magas rangú pártvezető a hetvenes évek közepén nagy bátran ekképpen fakadt ki: „a marxista-leninista oktatás és ismeretterjesztés olyan hatásfokkal működik, mint a legelső gőzgépek”. Úgy vélem, a hitoktatás terén valamivel azért jobb a helyzet, de - különösen az iskolai hitoktatás terén - nem jelentős mértékben. Elég csak arra gondolni, hogy a hittanosok egy része meg sem jelenik az egyházközségi hitéletben, nem is beszélve a bérmálkozásról és konfirmálásról.

Mindkét „mezőn” elég sokan - lelkészek és világiak egyaránt - úgy érzik, hogy az iskolai hitoktatás nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A barátságos, meghitt, otthonos plébániái termékhez képest az iskolai környezet jóval mostohább, a nulladik, és a 6-7-8. órában a gyerekek még vagy már fáradtak.

A hittanárok felkészültségének és a hitoktatás tartalmának és módszereinek vizsgálata nem feladata ennek a tanulmánynak, csak annyiban tartozik ide, amennyiben az iskolai hittanórán is az egyházközség jelenik meg. Márpedig többek szerint ez a hitoktatás „taka-

réklángos”, „előregedett”, „életidegen”, „hiányzik a gyakorlati alkalmazás”. Ezek a jelzők és megállapítások mindkét egyházban előfordulnak.

(*Diakónia*) A legtöbb katolikus egyházközségben a karitásztevékenység ma még leginkább beteglátogatás, másutt szegények és rászoruló hívek segélyezése, pedig a karitászt Tomka Miklós szerint²³ nemcsak a szükség enyhítése, hanem társadalmi önszegély is. Amikor a 400 plébániai karitászt közelmúltban történő létrejöttén örvendezik, egyben szomorkodik is feltéve a kérdést: „Hogyan lehetséges, hogy csak ennyi van? Van-e elég élő szeretet, eltökéltség a rászorulóknak segítségére és képviselésére. Ezen a lelkipásztorkodás területén a református mező valamivel zöldebb, mint a katolikus. Zöldebb, de még nem rózsás. A fejlődő tendencia nem töretlen, erre utalnak ilyen megfigyelések: „Ma már kimerül a vasárnapi pénzadománnyal”, „a diakónia keresi a helyét”, „a lelkész betegsége miatt a beteglátogatás megszűnt”. A pénzadomány mellett eléggé elterjedt a beteglátogatás, a lepramisszió, a rászorultak támogatása, a tészta-, lekvár- és savanyúságkészítés (egyházi iskolák és más intézmények, nyári táborok és más rendezvények számára). A 38 egyházközség között nem egy volt, ahol „főhivatású” diakónus²⁴ működött, több helyen volt (vagy a közeli tervek között szerepelt) öregek otthona, napközi otthona. Ennél is több helyen támogattak határon túli gyülekezeteket. A gyülekezetek többségében még csak néhány diakóniai tevékenység szerepelt, de akadt jó néhány, ahol akár tucatnyi is előfordult. Ezekben a helyeken találkoztunk iszákosmentő misszióval, börtönmisszióval, drog-prevencióval, fogyatékosok ápolásával és foglalkoztatásával. A diakóniai munkadandárját a nőszövetség helyi csoportjai és az asszonykörök végzik (az esetek jelentős részében mint többfunkciós csoport), de már jelentős az ifjúsági csoportok diakóniai tevékenységükből fakadó „hozzáadott értéke” is, ami megint csak református specifikum.

(*Közösség-építés*) Hartung Ferenc vámosmikolai plébános szerint a katolikus „szolgáltató egyház, ebből hiányzik a testvériség, a közösség”.²⁵ Tomka Miklós előbb megerősíti, majd árnyalja ezeket az megállapításokat: „Az egyházközség legtöbbször nem annyira élő közösség, mint azt hívei szeretnék. Csak nagyon töredékesen felel meg saját ideáljainak. De a templom hetente összehoz néhány szóra embereket, akik egyébként nem kerülnének össze. A vallásgyakorlat, az erkölcs és egy sajátos kultúra hétről hétre tudatosodik. A gyülekezet közös ünnepei közösségteremtő és erősítő alakzatok, a rendszeres találkozások légkörében hamarabb megfogalmazódik az egymásért való felelősség, mint egyébként.”²⁶ Úgy vélem az igazság valahol a két megállapítás között van. A vasárnapi „gyülekezés” akkor lehet közösségteremtő, ha nem atomok, hanem legalább vegyületek találkoznak, és nem csak találkoznak, hanem keverednek, ötvöződnek össze vasárnaponként. Ehhez azonban a testvériség és közösségiség légköre is szükséges. Úgy vélem, ezek a „gyakorló” református olvasóim számára is elfogadható gondolatok.

A vizsgált katolikus plébániák harmadában a rózsafüzér társulaton kívül még nincsen más igazi közösség, és a legtöbb rózsafüzér társulat sem működik igazi közösségként.²⁷ Van nekünk közöttük olyan egyházközségek, amelyekben már próbálkoztak különböző csoportok létrehozásával, abban a reményben, hogy közösséggé nővik ki magukat, de ezek nem gyökereskedtek meg, s még csoportként is elhaltak. Másutt a plébános nem támogatta a hívek közösség-kezdeményezését, ezért ezek vagy elhaltak vagy kivonultak a plébániáról. Ilyen feltűnően közösség-hiányos plébániák a kis falvaktól a nagyvárosokig mindenfaj-

1 tudomány és társadalom

ta társadalmi környezetben megtalálhatók.²⁸ A másik harmadhoz a valamiféle közösségi étellel jellemezhető plébániák tartoznak. Ezekben különféle csoportok, közösségek – társaságok, klubok, fórumok – találhatók. Többükben – és ez katolikus specifikum – egy-két lelkeségi mozgalom is képviselteti magát pár csoporttal, de ezek még nem határozzák meg a plébánia szellemiségét. Gyakran felülről szervezik meg (általában a papok) ezeket a csoportokat, amelyek egy része akadozva vagy rutinszerűen működik, s ha jól is működik, akkor is inkább csak végrehajtó szerepben. A csoportok és közösségek ezeken a plébániákon a híveknek csak töredékét (általában az elitjét) fogják át, s eléggé elszigetelten működnek. Ez a típus városban gyakoribb, mint falun. Életerős közösségi étellel jellemezhetőek azok a plébániák – ezek még nagyon kevesen vannak –, ahol egymást átszövő, és a hívek jelentősebb részére ható közösségek vannak, vagy azok, amelyek kifejezetten közösségekre épülnek. Ezeket akkor is áthatja egy sajátos lelkeség, ha maga az egyházközség nem került közvetlenül a lelkeségi mozgalom hatása alá. Jellemző jegye ezeknek a plébániáknak az, hogy a csoportok, és a közösségek állandóan működnek, gyakran jönnek össze, gyakran kezdeményeznek és hatékonyak. További jellemzőjük az, hogy a közösségek nem egyfunkciójú csoportok, hanem működésükben többféle feladatot hatja át, gazdagítja, erősíti egymást. Mindezeket a jelenségeket a református „mezőn” is regisztrálhattam.

A református „mezőn” átlagosan három-négy csoportot, közösséget találtunk. A hittanon, a különböző bibliaórákon, a konfirmáció-előkészítőn kívül az ifjúsági csoport volt a leggyakoribb, s ha hozzájuk vesszük a fiatal felnőtt, fiatal házaspárokat és a páros köröket is, akkor az általunk vizsgált egyházközségek kétötödében él – természetesen különböző módon és intenzitással – ilyen közösség. A következő leggyakoribb jelenség (az egyházközségek harmadában) a nők különböző közösségei (nőszövetségi, nőgyeleti csoport, asszonykör, kismamakör, nagymamakör, kézimunkakör), ezekben hol a diakónia, hol az ima, hol az egymás segítése (tapasztalatcsere), hol a tartalmas és egyben kellemes együttlét a domináns elem, és az esetek nagyobb részében többfunkciós közösségek. Ugyancsak az egyházközségek harmadában működik folyamatosan olyan énekkar, mely egyben élő közösség is. Ezekon kívül már csak mint ritkább vagy egyedüli eseteket találtam imacsoportot, szenvedélybetegek körét, cserkész-egységet, Bethánia-szövetség mozgalomhoz tartozó csoportot, a Keresztyén Postások Egyesületét.

Az egyik nagyvárosban így jellemzi munkatársam a gyülekezetet: „erős identitás, de igazán közösségi megnyilvánulás nincs. Idegenül ülnek egymás mellett a templomban”. Az egyházközségi közösségépítés eszköztára a református „mezőn” sem túl gazdag. Az ilyen és az ehhez hasonló megállapítások, mint „a lelkészeknek csak az úgynevezett templomos gyülekezeti tagokkal van kapcsolatuk” eléggé sokat sejtet mind az egyházközség közösségi életéről mint „belmissziójáról”. Leggyakoribb eszközök (mint a katolikus „mezőn” is) az egyházközségi kirándulás és (mint református specifikum) a szeretetvendégség. Mindkettő – az első szűkebb, a második szélesebb körben – a Mérei Ferenc által olyan fontosnak tartott együttes élmény generálója lehet. Ritkábbak a gyülekezeti napok (családi délelőtt és hasonló), a családlátogatás és a gyülekezeti lapok, gyakoribbak az istentiszteletekhez kapcsolódó közösségi programok. Eléggé ritka ezen a „mezőn” is a „külmiszió”, amelyekre a vizsgált egyházközségekben a hívogatás, a nyitott nap, az utcai evangelizálás és a lemorzsolódó tagok felkeresésének formájában találtunk példákat, de csak egy-két esetben.

Fontosnak tartom megemlíteni egy katolikus „presbiter” (ott képviselőtestületi tag) megáldását, amely szerint egy plébánia akkor képes hatékonyan működni, ha civil értelemben is közösség, amely képes a társadalmi feszültségeket és problémákat is feldolgozni. Másképpen fogalmazva: a közösségekből felépülő egyházközség egyben a társadalom egyik fontos alapegysége, a gyülekezeten belüli közösségek nem csak egyházuk hanem az egész társadalom sejtjei, méghozzá gyakran egészség és egészség őrző, javító (bacilusfelfaló) sejtjei.

(Ifjúsági pasztoráció) A hitoktatás és a közösségépítés helyzetéből nagyjából következtetni lehet az ifjúság pasztoráció helyzetére is. Ahol nincsen vagy alig van ilyenfajta tevékenység, vagy azért nincs, mert nincsenek fiatalok, vagy azért, mert nincs alkalmas animátor. Ahol létezik – akár a katolikus „mezőn” – rendkívül eltérő volumenű, minőségű és minőségű tevékenységeket és különböző szervezeti formákat találunk. Van olyan gyülekezet – már azok között, ahol egyáltalán van ilyen tevékenység -, ahol csak egyetlen tevékenység-forma működik, amelyek közül a leggyakoribb az „ifjúsági bibliaóra”, „ifjúsági bibliakör”, „ifjúsági csoport”, „ifjúsági óra” elnevezésű tevékenység, amelynek tartalma eléggé különböző lehet. Másutt egymás mellett több, de rendszert még nem alkotó tevékenység-forma működik. Ezek között (az általunk vizsgált gyülekezetekben) az ifjúsági csoportokon kívül szerepelt még ifjúsági istentisztelet, ifjúsági csendes nap, nyári tábor, szórakoztató és kulturális programok, diakóniai tevékenység, Erre a típusra – akár a katolikus berkekben – általában az jellemző, hogy erősen függ a mindenkori lelkészeztől; vagy úgy, hogy ő indítja és tartja fenn az ifjúsági munkát, vagy úgy, hogy ő az, aki engedi az öntevékenységet, s távoztával megáll vagy elszegényedik az élet. Ma még eléggé ritka az olyan gyülekezet, ahol a sokszínű ifjúsági pasztoráció szerves részét képezi a plébániai közösségi életnek. A vizsgált gyülekezetek nagyobb részében az ifjúsági csoportok 18-25 évesekből rekrutálódnak, s ritkábban a középiskolások köréből. Nem egyedi eset a következő történet: „1991 nyarán 105 konfirmandus egy hetet töltött el az Emmausban. Az eredmény nagy ébredés és egy 40-50 fős ifjúsági bibliakör. A református gimnáziumba járók egy része hamarosan elmaradt, a szakiskolások és szaközépkolások nem tudtak gyökeret verni. Mára 10 főre csökkent.” Találtunk több olyan nagyobb várost, ahol már évek óta nem sikerült középiskolás csoportot létrehozni vagy megtartani. Igaz, ennek egyik oka az volt, hogy ez a korosztály a református középiskolában járt „gimi-ifi”-re. Egy megyeszékhelyen az ifjúsági csoport tagjainak többsége teológus hallgató, pedig ott patinás „világi egyetem” is működik. A katolikus „mezőn” is létezik az egyházi iskolák „ifjúság-elszívó” hatása, ott azonban ezt valamennyire ellensúlyozzák a plébániai keretekben (vagy ott is) működő lelkiségi mozgalmakhoz tartozó közösségek.

A „feltérképezett” ifjúsági csoportoknak csak kisebb része legalább hetenként találkozik,²⁹ többfunkciós, kezdeményező, a gyülekezet életében meghatározó szerepet játszó közösség, akiknek tagjai ezt a csoportot a család után elsődleges közösségüknek tartják, referencia-csoportnak, életviláguk szerves részének. Egyik részük még csak ott tart, hogy a szokásos összejövetelén kívül kirándulást, nyári tábort és más programokat is szervez magának, másik részük már ott, hogy tevékenységük másokra is irányul: diakóniai (beteglátogatás, táboroztatás), hitoktatói, egyházközségi kulturális és liturgikus tevékenységet is végeznek. Ezek a közösségek akkor is otthonuknak érzik az egyházközséget, ha még nem áll rendelkezésükre ifjúsági otthon, ifjúsági pinceklub vagy konditerem.

1 tudomány és társadalom

Az ifjúsági pasztorációnak fontos része (sok helyen csak lenne) az ifjúság körében végzett missziós tevékenység, erre azonban alig találtuk példát. E kevesek egyikeként az egyik megyeszékhelyen működő gyülekezet kondicionáló és játéktérmet működtet missziós céllal, amelyet a gyülekezet alkalmi után használhatnak. Ezzel olyan fiatalokat sikerült „odaszeligíteni”, akiknek szülei nem fordultak meg a gyülekezetben.

(*Kultúráközvetítés*) Ebben a tekintetben is óriási különbségek tapasztalhatók minkét „mezőn” A liturgián és a hitoktatáson kívüli kultúráközvetítés – ott is, itt is – számos egyházközségben kimerül az egyházi lapok és könyvek terjesztésében. Az egyházközségek egy részében ezen kívül saját ének- (esetleg zene-)karuk és orgonistáik vagy vendégszerplő énekesek és zenészek koncertjei jelentik a kulturális kínálatot. A vizsgált református gyülekezetekben ezeken kívül³⁰ még képzőművészeti kiállításokat, ismeretterjesztő és tudományos előadásokat, szervezett színházlátogatást, testformáló- és gyógytornát, a városi lapban megjelenő írásokat regisztráltunk.³¹ Eléggé ritka a református „mezőn” népi hagyományok őrzése, ápolása. Sok helyen már csak az ülésrend, úrvacsorarend, a harangozásrend, a diktálással éneklés maradt. Egy-két helyen talákoztunk csak karácsonyi misztériumjátékkal, betlehemezéssel.

Kapcsolatok

(*Részvétel a helyi társadalom építésében*) Ez a folyamat már mindkét „mezőn” – féltékenyen, óvatosan, vagy éppen vakmerően – a rendszerváltás előtt elkezdődött, és itt-ott már akkor komoly sikereket ért el. A rendszerváltás után lényegesen kedvezőbbé váltak a külső feltételek, a belsők (a még erőteljesen jelenlévő, mindkét – világi és egyházi – fél részéről tapasztalható gyanakvó, előítéletes beállítódás) azonban sokkal lassabban váltanak át kedvező irányba. Sok kérdés tisztázatlan még: belül megerősödni vagy másokkal kooperálni? Identitásunkat kockáztatva elvegyülni vagy saját színeinkben megjelenni? Versenyezni vagy kooperálni? Misszionálni vagy dialogizálni? Megszentelni a profán világot vagy profanizálódni általa? Megszólalni vagy csak meghallgatni? Csak tájékozódni vagy tájékoztatni? Beengedni a világot a gyülekezetbe vagy kirajzani onnan? Téríteni vagy térítés nélkül segíteni? Aktívan részt venni a helyi közéletben plébániai mezben is vagy csak magánemberként? Kulturprotestánsként vagy keresztény misszionáriusként? Miközben az egyházközségek többségének „felelősei” úgy látják, hogy jó a kapcsolat, ezek a kérdések általában megválaszolatlanok maradnak.

A katolikus egyházközségek és a helyi társadalom kapcsolatában négyféle gyakorlatot tapasztaltunk: A) az házközség azért nem vesz részt a helyi társadalom építésében, mert viszonya a település vezetésével, intézményeivel „rossz”, „hűvös” vagy „békésen távolságtartó”.³² B) a részvétel meglehetősen formális és csak egy-két területre, akcióra szorítkozik.³³ C) a vezetéssel való jó viszony ellenére alig van érdemi együttműködés.³⁴ D) az egyházközség érdemben részt vesz a helyi társadalom építésében.³⁵ E négy típus közül tipikusnak a harmadik tekinthető, a vizsgált 38 eset alapján. A jó viszony gyakorta udvarias gesztusokban merül ki, sokszor az adott politikai kurzushoz kapcsolódó vagy minden kurzusra kiterjedő érdekkapcsolat, vagy pedig a két szervezet (az egyházközség és a település) vezetésének nagy mértékű átfedéséből adódik (amikor a presbitérium és az önkormányzati vezetés nagy mértékben fedi egymást).

(*Kapcsolat más egyházakkal*) A „más egyházak” - akár a katolikus „mezőn” - szinte kizárólagosan más felekezeteket jelent, azok közül is elsősorban a „testvéregyházakat”, amelyek református viszonylatban a katolikusok és az evangélikusok, két esetben a baptisták. A „hitbéli szomszédokkal” való bármilyen együttműködésről vagy bármilyen ökumenikus megnyilvánulásról nem sok szó esik ezekben akár a katolikus, akár a református esettanulmányokban. A legtöbb egyházköztségben a „kötelezően”, rutinosan letudott egyetemes imahéten kívül semmi érdemleges nem történik.³⁶ Igazi, érdemi együttműködést csak a vizsgált esetek hetedében találtunk. Az egyházközségek harmadában jónak minősítették a kapcsolatot, de nem tudtak beszámolni érdemleges együttműködésről, mélyebb, szorosabb kapcsolatról; másik harmadában „semleges” „diplomatikus” vagy „se hideg, se meleg” a viszonyulás, vagy pedig az egyik felekezettel jó, a másikkal nem; minden ötödikben pedig hideg vagy éppen ellenséges.

Az elhidegülés és ellenségeskedés fő oka az erősödő verseny az „üdvjavak” kínálatában,³⁷ a rivalizálás, a „tisztességtelen verseny”, a potenciális vagy tényleges hívek egymás előli „elhalászása”, „levadásztatása”. Eléggé ritka, de tapasztalatom szerint nem egyedi az egyik dunántúli kisvárosban előforduló eset, ahol a katolikus pap egy amerikai szekta tagjainak kollektív öngyilkossága kapcsán³⁸ kijelentette, hogy „a protestánsok szektások”. Erről felháborodott katolikus hívők értesítették a református lelkészt, aki magyarázatot kért a katolikus paptól, s miután nem kapott választ, elhidegült a kapcsolat. Gyakoribb változat, amikor az egyik felekezet lelkésze direkt vagy indirekt módon jelzi, hogy az ő felekezetük az egyenlők között mégis csak az első.

Egy-két helyen a jelentős százalékban vegyes házasságban személyes (családi) ökumenikus tapasztalati és az egymás gyülekezetébe járás képezi a megélt és gyakorolt ökumené empirikus alapját. Az eléggé ritka érdemi együttműködés általunk regisztrált formái a következők voltak: kölcsönös meghívások nagyobb ünnepek és események alkalmával, más felekezetű vendégelődők rendezvényeken, rendszeresen szolgál a gyülekezetben más (protestáns) felekezet lelkésze, adventi ökumenikus teaest.

Stratégiák és eredmények

A még meg nem valósult vágyakat, ötleteket, utópiákat, terveket, koncepciókat és stratégiákat is az egyházközségi munka eredményeinek tekintem, hiányukat, meglétüket és tartalmukat pedig az egyházközségi munka minősége fontos mutatóinak. Ellenvetés lehetne az, hogy a vágyak és ötletek, de még a tervek is csak szép szavak, s csak a tettek számítanak, főképpen egy szociológiai kutatásában. Csakhogy egyfelől ezek is szociológiai tények, másfelől elsősorban azokban az egyházközségekben volt kidolgozottabb a jövőkép, ahol „kidolgozottabb” volt a jelen. Itt is érvényesül – amit különféle szociológiai-szociográfiai kutatásaimban rendre tapasztaltam – az „akinek adatik”-elv.

(*Elképzelések az egyházközségi lelkipásztorkodás megújítására*) „Mi itt papíron szinkatolikus községekben és városrészekben dolgozunk, de sehol sem nő a hívek száma, sehol sem éri el az 50%-ot a Tízparancsolat szerint élők száma. A 20-50 éves korosztályok szinte egyöntetűen természetesnek tartják a lopást és a hazugságot, megengedhetőnek az abortuszt és a válást, és gyakorló katolikusaink között is pusztít az alkohol. Hogyan nézzük ezt mi, lelkipásztorok? Mint a kottlóstyúk, aki alá kacsatojást tettek, és a kikelt

1 tudomány és társadalom

kiskacsák az első alkalommal belerohannak a vízbe, a kotlós pedig a parton totyogva, kétségbeesett kotkodácsolással nézi a vízi hancúrt. Értetlenül bámulunk plébániánk ablakán, fejünket csóváljuk a bűnös világ fiainak örült ricsaján, és fogalmunk sincsen, mit lehetne csinálni.” Tíz évvel ezelőtt próbálta e szavakkal felrázni esperesi kerülete papjait Binges Ferenc, a katolikus karizmatikus mozgalom helyi csoportjai által életre kapott és virágzásnak indult katolikus egyházközség plébánosa, miután megtapasztalta paptársai tanácstalanságát, a víziók, koncepciók, stratégiák, tervek, ötletek feltűnő hiányát vagy hiányosságait.³⁹

A katolikus „mezőn” a 2003–2005-ös években szép számmal akadtak jövőkép nélküli plébániák. Voltak olyanok, ahol az eléggé ellentétes elképzelésekből nem állt össze egységes koncepció. A valamiféle stratégiával rendelkező plébániák elképzeléseinek fő eleme az ifjúsági pasztoráció volt, ez azonban vagy túlságosan elvont maradt, vagy csupán egy-egy részleges ötletként jelent meg. Csak néhányukban jelent meg egyértelműen a közösségépítés. Egyébként a bármilyen jellegű közösség-építést megelőzve a templom-építés és -felújítás volt a második leggyakoribb stratégiai elem, a harmadik pedig a lelki élet elmélyítése, de felerészben csak általánosságok szintjén. Alig akadt olyan átfogó stratégia, amelyben szerves egységben volt az utópia és a reális célkitűzés. Eléggé feltűnően hiányoztak ezekből a katolikus pasztorációs elképzelésekből a karitás, a liturgia, a hívekkel való kommunikáció, az ökumenika, a misszió és a katekézis megújítása.

A református gyülekezeti jövőképek eléggé hasonlóaknak bizonyultak. Itt négy stratégiai elem emelkedett ki - nagyjából azonos mértékben - a csak egy-két esetben előforduló többiek közül: az építkezés, a közösségépítés, az ifjúsági pasztoráció és a diakónia. A szeretetszolgálat ilyen erőteljesen megjelenése a jövőképekben református specifikum. Jól jellemzi ezeket a stratégiákat, hogy a négy elem közül akárcsak három is a vizsgált egyházközségek felében sem fordult elő, vagy eléggé dimenzió-szegényes, kevésbé átfogó elképzeléseknek tekinthetők ezek. A református „mezőn” ritkábban előforduló stratégia-elemek: a misszió, a hitélet erősítése és modernizálása, kultúráközvetítés. A diakóniai elképzelések között szerepel cigánymisszió, vakmisszió, gyülekezeti szeretetotthon, szociális falu, diakónusok beállítása; a missziós tervek között a templomba járás megkedveltetése jótékonyági koncertekkel, énekes-zenés alkalmak fiatalok számára, volt konfirmandusok felkeresése, filmkör; a kultúráközvetítési ötletek között pedig hangverseny, filmklub,⁴⁰ olvasósarok, kiállítások, skanzen, kávéház.

(Eredményesség) Egy egyházközség eredményességéről, minőségéről – bár az egyházközség „szabad szemmel láthatóan” társadalmi szervezet is – csak kellő óvatossággal szólhat a szociológus, akár az istentisztelet vagy az ima hatékonyságáról vagy a hitélet minőségéről, ugyanis a gyülekezet Isten népe, szent közösség, és így jelentős részben transzcendens jelenség is. Kellő óvatossággal (és kutatói alázattal) az egyházközség mint szervezet felfogható a benne kialakuló hitélet (vagyis tartalma, minősége) lehetőségi feltételének, de nem tekinthető okának, csak befolyásoló tényezőnek.

A katolikus „mezőn” folyó kutatások eredményeit összegezve a hitélet szociológiai mutatókkal mérhető minőségét tekintve öt szintet és hat kategóriát különböztettem meg. Nem kevés helyen találtam gyenge, stagnáló vagy romló hitéletet, ahol kong a templom, ahol a vallásosság eléggé üres forma, ahol változásra nem is lehet számítani, elsősorban elhaló, kis falvakban, általában papok nélküli plébániákon vagy filiákban. Bár a reformá-

tus egyházban lényegét tekintve nincsen paphiány, de akad eléggé sok szórványgyülekezet, és ezek közül jó néhány ilyen társadalmi terepen működik.

A második szinten az átlagosról leromló hitélettel jellemezhető plébániák tartoznak, ahol, ha továbbra is mindent a plébános csinál, és csak az egyre fogyó rózsafüzér-társulat képviseli a buzgóságot, a lelkiélet hamarosan elszárad. Ezek többsége is olyan kisebb településen működik, ahol már elfáradt a hagyományos vallásosság. „Ilyen is akad nem egy a szomszéd rétjén”. Mindkettőnél jóval gyakoribb mindkét „mezőn” a harmadik szint, az átlagos, viszonylag stabil hitélettel jellemezhető egyházközség falun és városon. Ennek egyik altípusa a rutinszerűn, megbízhatóan működő „egyházközség-üzemek” (mindkét „mezőn” inkább városokban és nagyobb községekben), a másik az élő népi vallásossággal jellemezhető egyházközség, főleg kisebb falvakban, a harmadik altípusa olyan kisebb helyen működő filiák (reformátusoknál) társegyházközségek, amelyek fejlődő, életképes vagy fejlődésnek induló egyházközséghez tartoznak, és onnan nekik is csurran-csöppen valami. Ennél ritkábbak a negyedik szintre sorolhatók egyházközségek mindkét „mezőn”: azok a „mozgásban lévő” egyházközségek, amelyekben a hívek egy vagy több csoportja aktívan részt vesz a közösség építésben és a hitélet „intenzifikálásában”. Az ötödik szintre sorolható gyülekezettel mindkét „mezőn” eléggé keveset találtunk. A katolikus „mezőn” ezek többségében fontos szerepet kapnak a plébániai és a lelkiségi mozgalmakhoz tartozó kisközösségek, papjaik többsége lelkiségi mozgalomhoz tartozó és/vagy karizmatikus, kreatív, animáló személyiség. A reformátusok esetében is olyan közösségeket és papokat találtunk, akiknek habitusa, lelkisége erősen emlékeztet a katolikus „elitére”.⁴¹

Jegyzetek

¹ Kamarás István: *Vallási szervezetek és a művelődés*. In: *Közművelődés a társadalmi változásokban. Magyar Honvédség Közművelődési és Művészeti Főigazgatósága – Honvéd Kulturális Egyesület, Budapest, 1993. 15–21. o.*

² *Amely egyfelől a plébánián működő papokkal és/vagy a hívekkel (köztük világi vezetőikkel) 102 interjú, másfelől a plébániák életét és működését bemutató 36 esettanulmány alapján készült. Kamarás István: Egyházközségeink 1997–98-ban. = Vigilia, 1999. 6. szám, 415–422. o.; Kamarás István: Kis magyar religiográfia. Pro Pannonia Kiadó, Budapest, 2003. 79–140. o.*

³ *Az újabb tényanyaggal kiegészített minta alapján készítettem tanulmányt a veszprémi (katolikus) egyházmegye egyházközségi lelkipásztorkodásáról.*

⁴ *A Károli Gáspár Református Egyetem Tanítóképző Karán, a Veszprémi Érseki Hittudományi Főiskolán és a Pannon Egyetemen: Ablonczy Zsuzsanna, Bakti Anikó, Bereczki Renáta, Bobvos Gergely, Bogdány Valéria, Budavári Zsófia, Cseke Lilla, Dudás Nóra, Faragó Róbert, Furka Éva, Gál Anikó, Gál Dániel, Gáspár Anita, Gondos Gáborné, Halasi Gábor, Jankó Mónika Dóra, Jónás Szilárd, Kabai Virág, Karli Norbert, Kassai Anita, Kisfaludi Krisztina, Kiss Katalin, Kottyán Zsuzsanna, Kovács László, Kozéki Attila, Kurbel Márk, Mikó Roland, Nagy Andrea, Nagy Réka, Palotai Magdolna, Patakos Ildikó, Polgár Zsófia, Pribék Brigitta, Sándor Lilla, Simon Zsuzsanna, Schneider Hedvig, Szabó Anna,*

1 tudomány és társadalom

Szabó Petra Katalin, Szabó Veronika, Szakács Zsuzsanna, Szalóky Balázs, Szondi Csilla, Szöllősi László, Szűcs Attila, Tóth Éva, Vas Dániel, Vass Attila, Vaszil Dóra. Hálás köszönetem segítségükért.

⁵ Balatonfőkajár, Balatonszabadi, Budapest–Csepel, Budapest–Mátyásföld, Budapest–Rákócscsaba, Buj, Cegléd–Nagytemplom, Csokonyavisonta, Debrecen–Mester utca, Debrecen–Tócoskert, Dunaújváros, Dunavecse, Harkány, Kecskemét, Keszthely, Lakitelek, Litér, Mezőberény, Nagyatád, Nagykovács, Nagyvács, Nemesvámos, Nyírmegygyes, Olaszliszka, Orosháza, Oroszlány, Pomáz–Budakalász–Csobánka, Rohod, Sárkeresztúr, Szigetszentmiklós, Tass, Vaja, Vámosújfalú, Várpalota, Veszprém, Vésztő, Zirc, Zalaegerszeg.

⁶ Bár ahol lehetett, természetesen ilyenekre is szert tettünk.

⁷ Tanulmányomat több református lelkésszel is véleményeztettem, valamennyien reálisnak tartották a kutatásom tükrében kirajzolódó képet.

⁸ Kamarás István: Kis magyar religiógráfia, i. m. 112-113. o.

⁹ Itt, ugye, kötelező a vasárnapi miselátogatás!

¹⁰ Jellemző tanulmány-cím a Református Egyház c. folyóiratban: Kádár Zsolt: Konfirmáció: ahol egyházunk elvérzik. = Református Egyház, 2001. 3. szám, 70–72. o.

¹¹ Keresztelés, első áldozás, bérmálás, házasságkötés.

¹² Ahol „kong a templom”, „a vallásosság üres forma” „változásra nem lehet számítani” „kihalófélben lévő falu vegetáló vallási élettel”, „lassan kihal a hitélet”, „szinte már belepte a pókháló”.

¹³ Egy hagyományos hitéletű gyülekezetben történt, hogy az új lelkész kizárólagosan a csekély számú értelmiség kedvében járva szándékozott gyökeresen újítani.

¹⁴ Még a „kultúrprotestánsnak” megfelelő „kultúrkatolikus is”.

¹⁵ Szinte valamennyi katolikus egyházközségben a kelletnél kevesebb pap működik.

¹⁶ A gyóntatásra fordított idő lehetne még meghatározó különbözőség, ha nem csappant volna meg az utóbbi évtizedekben jelentős mértékben a gyónások száma, így ez csak azoktól követel jelentős több időt és energiát, akik olyan területen működnek, ahol még erőteljesen jelen van a sok gyónással is jellemezhető hagyományos vallásosság, vagy pedig ott, ahol a pap az intenzívebb vallási életet élő, zömmel a lelkeségi mozgalmakhoz tartozó vallási elit körében működik.

¹⁷ A lelkész-házaspár.

¹⁸ Aszalós János: Legfontosabb változások a plébániák életében 1989 óta. Budapest, 1998. (kézirat)

¹⁹ Paul Zulehner: Egyház a 21. században. Kálvin Kiadó, Budapest, 2004.

²⁰ Általában a „felnőtt” istentisztelettel párhuzamosan hitoktatók és más gyülekezeti tagok vezetésével, néhány helyett több korcsoportban.

²¹ Ez határeset a liturgiának, a közösségi alkalomnak és a kulturális rendezvénynek.

²² Például Zircen az általános iskolás korosztályhoz tartozók fele jár hittanra, a 14–18 éveseknek csak 1-2%-a.

²³ Tomka Miklós: Egyház és „civil társadalom” = Vigília, 1998. 5. szám, 331–343. o.

²⁴ Ezzel szemben a katolikus diakónusok döntő többsége nem (vagy csak kis részben) végez diakóniai tevékenységet, hanem sokkal inkább lelkipásztori asszisztens.

²⁵ Kamarás István: Kis magyar religiógráfia, i. m. 121. o.

²⁶ Tomka Miklós, i. m.

²⁷ Felvetődhet a kérdés, miért nem számítom ide a képviselőtestületeket. Egyszerűen azért, mert a legtöbb már csak a találkozások ritkasága, a csak formális tevékenységük miatt sem igen nevezhető szociálpszichológiai értelemben közösségnek (ahol közös a cél, az értékek, a nyelv, amely már bizonyos mértékig élet- és élményközösség).

²⁸ A nagyobb városokban a közösségre éhes híveknek lehetősége van olyan plébániára átmenni – ha van ilyen, és a legtöbb esetben van –, ahol közösségre találnak.

²⁹ Vannak – főleg az „öfi” (öreg ifi) csoportok között –, amelyek csak havonta találkoznak.

³⁰ Természetesen számolni kell a hitoktatáshoz és a közösségi együttlétekhez kapcsolódó ilyen-olyan kulturális, kultúraközvetítói tevékenységekkel is.

³¹ A katolikus „mezőn” a koncerteken kívül leggyakoribbak: misztériumjáték és színjáték, könyvtár, politikai szimpózium, pszichológiai szaktanácsadás, táncház, és játszóház, népszokások felelevenítése, gazdasszonyképző tanfolyam, tudományos és ismereterjesztői előadások, plébániái kultúrház.

³² És ezért általában a másik felet – általában a szocialista és a liberális vezetőket – okolják.

³³ Az egyházközség – főként papjai, cserkészei és kórusa által – reprezentál a helyi ünnepeken. A hittanos gyerekek részt vesznek karácsonyi műsorokban, a templomban hangversenyeket rendeznek és alapítványi miséket mutatnak be, alkalmasszerűen szerepelnek a városi tévében.

³⁴ Írnak ugyan a helyi újságba, kihasználják a képviselőtestület és az önkormányzati vezető testület részleges átfedését egyes ügyekben, vért adnak, megénekelik a templomi kórust, hangversenyre hívják a lakosokat, a polgármester rendszeres áldozó, de egyéb komoly közös és közérdekű vállalkozás nincs.

³⁵ Azok a plébániák, amelyek négy-öt területen is bekapcsolódnak a város, életébe, amelyek több közös, együtt kitalált rendezvényt szerveznek meg, ahol szoros együttműködik az önkormányzati szociális munka és a karitás, ahol a plébánia kulturális tevékenysége beépül a település kulturális kínálatába és fordítva.

³⁶ Ha csak nem vesszük történetnek a „szektások” (elsősorban a Jehova Tanúi és a Hit Gyülekezete híveinek) szidását, elítélését.

³⁷ „Sajnos a rendszerváltás óta erős felekezeti-gazdagodás figyelhető meg városunkban, ezért az ökumené jelenleg nem működik”, hallottuk az egyik dunántúli város egyházközségében.

³⁸ A texasi kisvárosban működő davidianus szektáról van szó, róluk terjedt el ez az – azóta egyértelműen cáfolt – álhír. Nem követtek el öngyilkosságot, hanem az FBI szakszerűtlen és intoleráns fellépésének lettek ártatlan áldozatai.

³⁹ Kamarás István: Kis magyar religiógráfia, i. m. 137–138. o.

⁴⁰ Ahol bibliai jellegű, vagy többletet nyújtó filmeket nézhetnének meg a fiatalok.

⁴¹ További felhasznált irodalom: Kamarás István: Egyházközségépítők. Egyházfórum Kiadó, Budapest, 1992; Kamarás István: Plébániái lelkipásztorkodás az ezredfordulón (1995–2005) a Veszprémi Főegyházmegyében. = Studia Wespremiensia. X. évf. 2008. 1–2. szám, 129–150. o.

Pusztay János

Tudásalapú társadalom – alulról építve

Ha a tudás hatalom, a nemtudás kizsákmányolhatóság. A tudás megszerzésének különböző szintű kereteit az állam, az egyházak, a gazdasági szféra biztosítja. A bármilyen szintű tudás megszerzése nem egyenlő az iskolába járással, bár attól általában elválaszthatatlan. A mai magyarországi népesség tekintélyesnek mondható része – a különböző fokú, mértékű iskolalátogatás ellenére – tudatlan, potenciális analfabéta. Az egyetemre, főiskolára járó tömeg egy része – magasabb szinten, a felsőoktatási intézmény szintjéhez mérve – tudatlan. Amikor mellőzik a tanulást a közoktatásban vagy a felsőoktatásban résztvevők, nem gondolnak a következményekre, a versenyképesség elvesztésére. S amikor majd beüt a baj, a maguk felelősségére nem gondolva szidják a rendszert. Az alábbiakban néhány, a felsőoktatással, azon belül az állami intézményhálózattal kapcsolatos kérdéssel foglalkozom.

Az elmúlt mintegy fél évszázadban kiterjedt felsőoktatási hálózat épült ki. Minden megyében létrejöttek – legalább kihelyezett – főiskolai karok, főiskolák, egyetemek vagy azok karai. A szétaprózódott hálózat ésszerűsítését szolgálta volna a többszöri nekifutásra sem egyértelműen sikeres, a párhuzamosságokat megszüntetni képtelen integráció. Sommásan megállapítható, hogy az ország demográfiai helyzetéhez képest túl sok a felsőoktatási intézmény. Ezek működése nem finanszírozható tovább. A rendszerváltás utáni időszak kormányai nem merték megtenni a felsőoktatási hálózat átalakítását, s mára a helyzet teljesen ellehetetlenült. A felsőoktatási szférát is sújtották az elvonások – gondolom, elsősorban az IMF-hitel visszafizetéséhez járult így hozzá a terület. Visszaköszönt a szocialista időből is ismert kijárási rendszer: az a víz alá nyomott intézmény, amelynek voltak hatékony kapcsolatai (miniszter, erős befolyással rendelkező országgyűlési képviselő, netán magas politikai pozíciót betöltő hallgató), az időnként néhány másodpercre kiemelhetette fejét a vízből, s kaphatott – átmeneti – túlélést biztosító levegőt. Ám ez így nem mehet tovább. A rendszer gyökeres átalakításra szorul. Ma Magyarországon közel kétszer annyi felsőoktatási intézmény van – csak az állami szféráról beszélek –, mint amennyit az ország elbír (lásd egyebek között a demográfiai helyzetet).

Az átalakítás eredményeképpen lesznek nyertesek és óhatatlanul lesznek vesztesek is. Vesztes lehet egy-egy ma még működő intézmény, de vesztesek lehetnek egész ország-részek is. Az új felsőoktatási hálózat kiépítésekor legalább két szempontot figyelembe kell venni: a regionalitást, valamint azt, hogyan kerülhető el a szellemi elsivatagosodás azokban a régiókban, amelyekben megszűnik a ma még meglévő-vegetáló felsőoktatási intézmény.

Ma Magyarország a felsőoktatási és a kutatói intézményhálózat szempontjából három részre szakadt ország. Budapest önálló entitás a maga kiterjedt felsőoktatási intézmény-

hálózatával, itt működik a legtöbb kutatóintézet, s fajlagosan itt található a legnagyobb arányban a tudományosan minősített szakemberek. Az ország keleti-északkeleti fele – bár elmaradva Budapesttől, mégis – e tekintetben fejlettnak mondható. Gondoljunk a szegedi és a debreceni egyetem potenciáljára, s emellett Miskolcra, illetve az olyan, szakmailag erős főiskolákra, mint Eger vagy Nyíregyháza. Emellett a nagyrégióban még további főiskolák is találhatóak. Messze leszakadva következik a Dunántúl, ahol számszerűen ugyan több az egyetem(nek nevezett intézmény), mint az ország Dunától keletre eső területén, ám azok súlya messze elmarad a keleti országrészétől. Csak jelzésképpen: a Dunántúlon a felsőoktatásban dolgozó tudományosan minősítetteknek valamivel több mint a fele a Pécsi Tudományegyetemen dolgozik, ugyanakkor a Pécssett tevékenykedő tudományos minősítettek nem érik el a szegediek vagy a debreceniek 60%-át. S emellett a Dunától keletre eső nagyrégióban még ott van a dunántúli szemmel nézve jelentős Miskolci Egyetem, s az egykori dunántúli főiskoláknál (pl. a ma a Nyugat-magyarországi Egyetem szerkezetében működő Szombathely) tudományos kapacitás tekintetében erősebb Eger és Nyíregyháza. S még egy szempont: a Dunántúlon nincs egyetlen olyan fajsúlyú kutatóintézet sem, mint Szegeden a biológiai vagy Debrecenben az atommagkutató. Természetesen a Dunától keletre eső nagyrégió sem homogén, vannak fejlettebb és elmaradottabb térségei.

Számos fórumon és több írásomban is foglalkoztam ezzel az egészségtelen szerkezettel. Semmilyen szándék nem tapasztalható a helyzet megváltoztatására sem a felsőoktatás irányításáért felelős minisztériumban, sem az akadémián. Ehelyett az a bibliai mondás látszik uralkodni, miszerint „akinek van, annak adatik, akinek nincs, attól az is elvétetik, amiye van”. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy éppen ebben a pontban kell a Biblia tanítását követni.

Az új felsőoktatás-politikának meg kell oldania az intézményhálózat arányos elosztásának kérdését. A Dunántúlon nagyarányú fejlesztésekre van szükség, máskülönben a gazdaságilag ma még fejlett nagyrégió – egy-két város kivételével, mint pl. Győr – óhatatlanul leszakad. A lakosság elvándorlását már ma is láthatjuk; a más régiókban tanuló tehetséges ifjú szakemberek nem térnek vissza szülővárosukba, megyéjükbe, így azok – ahogy azt megfigyelhetjük Szombathely és Vas megye példáján, ahol egy-két évtized alatt mintegy 20 ezerrel csökkent a lakosság amúgy sem magas száma – fizikailag is kiürülhetnek, de legalábbis jelentőségükből erőteljesen veszíthetnek.

A Dunántúl balszerencséje, hogy az amúgy nyugat-magyarországi származású Apponyi Albert gróf, kultuszminiszter a felsőoktatási intézményhálózat kiépítését az akkori Nagy-Magyarország keleti felében kezdte meg, s tervei szerint a Dunántúlra csak később került volna sor, ám a terv megvalósítását megakadályozta az I. világháború és az azt követő trianoni szerződés. A pécsi egyetem létrejött a pozsonyi egyetem – időlegesnek szánt – átköltöztetésének köszönheti létét. A II. világháború utáni kommunista hatalom viszont lefejezte a pécsi egyetemet (is), egyedül a jogi kart hagyva meg, s külön egyetemként az orvosit.

Egy új felsőoktatás-politika kénytelen lesz csökkenteni a központi fenntartású egyetemek, főiskolák számát. Azonnal felmerül azonban a kérdés, mi legyen a megszüntetendő felsőoktatási intézmények székhelyén, mi legyen az elbocsátandó oktatókkal, kutatókkal. Mi lesz a következménye annak, ha egy adott településen, régióban a szellemi központként működő felsőoktatási intézmény egyszer csak megszűnik.

1 tudomány és társadalom

Az intézmények számának csökkentését szolgálta (volna) az integráció. Ésszerűnek látszott, hogy az egy városban működő önálló intézményeket egyesítsék, hiszen azok korábban nem egy esetben ugyanazon intézmény karai voltak (lásd az orvosgyógyászati példáját, amelyek közül csak a budapesti őrizte meg mind a mai napig önállóságát, s nem kapcsolták vissza a budapesti tudományegyetem szerkezetébe, amelyből annak idején vétetett). A regionális összevonás teljes mértékben sehol nem vált be. Én kezdettől híve voltam s elvileg vagyok most is az integrációnak, ám látnom kell, hogy számos, elsősorban szubjektív, emberi tényező akadályozza meg annak tisztességes megvalósítását. Az integráció számszakilag ugyan az intézmények számának csökkentését eredményezte, ám a legtöbb helyen semmilyen tartalmi változás nem követte, s a korábbi önálló intézmények vezetői az integráció után is megőrizték – értelmetlenül, s esetleg átkeresztelve – tisztségüket, az integrált intézmények pedig szakmai önállóságukat, legfeljebb gazdaságilag gyöngültek meg a központ „jóvoltából”.

Egy megoldási modell lehet a közösségi felsőoktatási intézmény megteremtése, amiről már kormányzati körökből is lehet hallani.

Szombathelyen 2013 nyarán néhány kollégámmal, barátommal megalapítottuk – a szintén általam még 1999-ben létrehozott Genius Savariensis Alapítvány keretében – a Genius Savariensis Szabadegyetemet. A szabadegyetem mottója: „*az életnek tanulunk.*” A szabadegyetem indításakor azzal a gondolattal fordultam Szombathely polgáraihoz, hogy hazai és külföldi tapasztalataim alapján kialakult meggyőződésem: a tervezhető, fenntartható és a régió hagyományaihoz méltó jövő csak magas színvonalú szellemi háttérrel valósítható meg. Ezt a szellemi háttérrel csak az itt élő és tevékenykedő polgárok, szervezetek és intézmények összefogása képes megteremteni. Ez a háttér talán hozzásegít ahhoz, hogy infrastrukturális, területfejlesztési vagy akár jövedelmi szempontból többnyire csupán közepes vagy annál is rosszabb mutatókkal rendelkező városunk és megyénk elmozdulhasson jelenlegi kedvezőtlen helyzetéből. A *Genius Savariensis Szabadegyetemmel* az a célunk, hogy felkeltsük a folyamatos képzés és önképzés iránti igényt, felismerve, hogy Magyarország az élethosszig tartó tanulás tekintetében ige nagy elmaradásban van az EU többi országához, elsősorban a skandináv államokhoz képest; hozzájáruljunk a sokoldalúan művelt, a szűkebb pátriát is ismerő és arra büszke polgárok képzéséhez. A felsőoktatási rendszer szerint felépített, de modulonként egyénileg összeállítható, bármikor elkezdhető és megszakítható képzés az igényeknek megfelelően felöleli az élet minden területét a bölcsészeti- és társadalomtudományoktól az egészségügyi, gazdasági, műszaki és a mindennapi életvitelhez szükséges ismeretekig. A program részben akkreditált, részben akkreditálandó kurzusokból áll. Az akkreditált kurzusok diplomával, a (még) nem akkreditáltak tanúsítvánnyal/bizonyítvánnyal zárulnak. Megkülönböztetett helyet kap az ún. Savaria-kurzus, amelynek sikeres elvégzése után a résztvevők megkapják a – terveink szerint bizonyos kedvezményekre feljogosító – *Savaria polgára (Civis Savariae)* kártyát. A programok minőségét tudományosan kvalifikált szakemberek garantálják. A *Genius Savariensis Szabadegyetem* tervezi, hogy idővel a megye városaiban kihelyezett tagozatokat hoz létre, egyszersmind ernyőt és szervező erőt kínál a Szombathelyen és Vas megyében működő, ismeretterjesztő tevékenységet is folytató egyesületek számára, hogy a *mindent tudás szabadegyeteme* tegye Szombathelyt és Vas megyét a tudás, a kultúra vonzó és megtartó erejű városává, megyéjévé.

A szabadegyetem első félévében elindítottuk a négy félévre tervezett Savaria-kurzust, amelynek keretében az ókori Savaria megalapításától a mai Szombathelyig mutattuk be a város történetét. Ezen kívül ún. jeles napokon (évfordulókon) felolvasó ülést szerveztünk. A szabadegyetem felkészül arra is, hogy bizonyos felsőoktatási feladatokat is ellásson: további kurzusokat (egészségügy, kultúra) hirdetünk meg a város polgárainak. Nagy meglepetésünkre a Savaria-kurzus állandó hallgatóságának közel fele saját akaratából, azaz külső kényszer nélkül sikerrel le is vizsgázott a félév anyagából. Létrejött a szabadegyetem baráti köre, amely pénzzel is támogatja a kezdeményezést.

A szabadegyetem – eltekintve a Szombathely város önkormányzatának két bizottságától kapott kis mértékű támogatástól – egyelőre lelkesedésből működik. Vagyunk néhányan, akik meg vagyunk győződve arról, hogy a tudás és a tudni akarás is képes összekovácsolni közösségeket, s hogy a társadalom építésének ez lesz a leghatékonyabb módja. Ezt előbb-utóbb a helyi és az országos politikának is fel kell ismernie, s ennek megfelelően támogatnia. Az országban minél több helyen létre kellene hozni – együttműködve az esetleg meglévő és működő népfőiskolákkal – a hasonló intézményeket, így alulról építkezve járulhatunk hozzá egy tudásalapú társadalom megteremtéséhez, növelve – az akár érdek nélkül is – kiművelt emberfők számát. Erre leginkább a hátrányos helyzetű régiókban van óhatatlanul szükség.

A közösségi felsőoktatási intézmények városi fennhatóság alá kerülnek. Gondolom, első-sorban közösségi oktatási igényeket elégítenek majd ki, de nem csekély mértékben fognak ellátni felsőoktatási feladatokat is. Legfőképpen azonban közösségalkotó műhelyek lesznek, reményeink szerint az élethosszig tartó tanulás közösségei – ezt máris látjuk a szabadegyetem alig néhány hónapos fennállásának eredményeképpen. S talán ez a legfőbb erénye.

A *Genius Savariensis Szabadegyetem* igyekszik modellként szolgálni a majdani átalakításhoz. Az új típusú intézmények képesek lesznek alkalmazni az állami felsőoktatási intézmények megszűnésével felszabaduló szakembereket, egyszersmind megakadályozzák a városok, kistérségek szellemi kiüresedését. Talán még jobban, mint a jelenleg a befogadó városban még gyakran elefántcsont-toronyként működő felsőoktatási intézmények.

(A felsőoktatás jövőjével kapcsolatban olvasóink figyelmébe ajánljuk Török Imre Válaszúton a magyar felsőoktatás című tanulmányát a Zempléni Múzsza 2013. évi 3. számában.)